

KULLUK BİLİNCİ İNŞASINDA DUA
DEĞERİNİN ROLÜ
THE ROLE OF PRAYER VALUE IN BUILDING
CONSCIOUSNESS OF WORSIPPING

HATİCE ŞAHİN AYNUR

[Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve
Kıraat İlmi Anabilim Dalı,
Faculty Member, PhD., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity,
Department of Recitation of Qur'an and Qırâ'ât
haticesaahin@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-5214-7547>]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 04 Kasım / November 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 07 Mayıs / May 2021

Yayın Tarihi / Published: 24 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Yıl / Year: 2021 *Sayı – Issue:* 50 *Sayfa / Pages:* 321-362

Atf/Cite as Aynur, Hatice Şahin. "Kulluk Bilinci İnşasında Dua Değerinin Rolü- The Role Of Prayer Value in Building Consciousness Of Worsipping". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity* 50 (Haziran-June 2021): 321-362. <https://10.17120/omuifd.820986>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

Kulluk Bilinci İnşasında Dua Değerinin Rolü

Öz: Bu makalede dua etmenin kulluk bilincine etkisi incelenecektir. Kelime anlamı olarak isteme ve talep etme manalarına gelen dua, esasında kulluk bilincini inşa edebilen Mü'min için bir irade beyanıdır. Kulluk bilincini oluşturamayan kul için dua, normal koşullar dışında beşer olmanın sınırlarına katıldığı her ciddi sorunda, fitratına uygun olarak yaratıcıyı hatırlama ve çözüm odaklı anımsamadır. Sürecin kendi aleyhine işlemesi sebebiyle çözüm odaklı yapılan bu dua çeşidi, bilinç sağlamada hiçbir etkiye sahip olmayıp sorunun çözülmesiyle sona ermektedir. Oysa irade beyanı seviyesinde yapılan dua, insanın içinde bulunduğu hal ile Allah'ın istediği hal arasındaki mesafenin bilincinde gerçekleşmekte ve hedef olarak Allah'ın iradesine erişme çabasını içermektedir. Dolayısıyla dua, salt bir talepte bulunmanın aksine zihni ve amelî manada değişim için sergilenen gayrettir. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'in nüzülü döneminde de bir taraftan zihinsel bağlamda Allah inancı inşa edilirken aynı anda dua anlayışı da şekillendirilmekteydi. Nihayetinde amaç, Kur'an-ı Kerim'de ifade edildiği gibi insanı değerli kılan bilinçli ubûdiyet ve duaya ulaşılmasıdır.

Anahtar Sözcükler: Tefsir, Kulluk, Dua, Bilinç, Değer.

322

OMÜİFD

The Role of Prayer Value in Building Consciousness of Worshipping

Abstract: In this paper, the effect of praying on consciousness of being the slave of Allah will be investigated. Prayer, literally means asking and claiming, in fact is a declaration of intention for the Believer (Mü'min) who can build consciousness of being the slave of Allah. For the "worshipper" who can not build such a consciousness, prayer is a remembrance of the Creator and a solution oriented recalling of Him in every serious problem that comes through the border of being human under non-standard circumstances, which is concordant to his / her nature. This type of solution oriented prayer has no effect on building consciousness and it ends when the problem is solved because of the process operating against it. However, prayer that is made on the level of declaration of intention occurs within the awareness of the distance between the current situation of the person and the situation that is the will of Allah, and this prayer includes the struggle for reaching the intention of Allah as the target. Thus, on the contrary of being a sole demand, prayer is an effort exhibited for a change in the mental and the functional sense. For this reason, also in revelation period of the Glorious Qur'an, on one hand, belief in Allah in the mental context was being built while on the other hand, sense of prayer was being shaped. Ultimately, aim is to reach conscious worshipping and prayer that dignifies humans as mentioned in the Glorious Qur'an.

Keywords: Tafseer, Worshipping, Prayer, Consciousness, Value.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca herhangi bir dine mensup olduğunu söyleyen insanlar, şekil ve muhteva açısından birbirinden farklı olsa da dua etmektedirler. Dünyada çeşitli zorluk ve endişe verici durumlarla karşılaşan insan, sınırsız istek ve arzularına karşın sınırlı yetenek ve imkânlarla sahiptir. İşte bu noktada dua, sınırlı ve aciz insanın sınırsız ve her şeye gücü yeten bir varlığın merhametine dayanıp O'ndan yardım talep etmesini karşılamaktadır.

Avrupa'da aydınlanma dönemi ile başlayan ve sekülerleşmeyi temel alan ideolojik yaklaşımlar, dünya ölçeğinde gelişen teknoloji, bilgi edinme yöntemleri ve bilginin epistemolojisi, bilgi çağını medeniyete dönüştürememiş, aksine dünyayı doğal ve beşerî boyutlarından uzaklaştırmış, insanları yaratıcı ve aşkın varlık fikrinden soyutlayarak başta Allah/Tanrı inancı olmak üzere pek çok değeri etkilemiştir. Böylece dînî değerler, ya sekülerlikle dejenere olmuş veya neredeyse tamamen yok olmuşlardır. Değerlerin yozlaşması aşamasında zarar gören kıymetlerden birisi de şüphesiz duadır. Esasen el-Ankebût suresi 65., Lokmân suresi 32. ve el-İsrâ suresi 67. âyetlerde de belirtildiği üzere dua, geçmişte de zaman zaman çıkar amaçlı sergilenen bir duruş olsa da modern dönemde davranışların aslî hüviyeti olma niteliğini kazanmış ve bu dejenerasyonda dua, talep belirtme ve menfaat odaklı bir ilişkiye dönüşmüştür. Oysa dua, kul ile yaratıcı arasında gerçekleşen en ilginç lakin oldukça zarif ve olağanüstü iletişim şeklidir. Dolayısıyla duanın öncelikle bir bilinç ve şuur eseri olduğunu belirterek kişinin bilinç yenilenmesini beraberinde getirdiğini vurgulamak gerekmektedir. Yani dua, bir yandan bir bilincin ürünüyken diğer yandan da bir zihniyet oluşturduğundan hem dua edilen varlığa imanın göstergesidir hem de inanılan varlık duayı şekillendirmektedir.

Dua konusunda birçok araştırma yapılmış ve araştırmaların çoğu duanın bir başa çıkma yöntemi, dua-umut-umutsuzluk ve psikolojik te-

davi yöntemlerine yoğunlaşmıştır. Duanın psikoterapik etkilerinin yanında çeşitli yaş ve gruplara göre din eğitimindeki yeri de çokça işlenen konular arasındadır. İlgili araştırmalarda dua daha ziyade mevcut olumsuzluklarla bir başa çıkma yöntemi olarak sunulmaktadır. Bu durum, duanın dışında bir şey değildir lakin duanın sadece bir yönünü ortaya koymaktadır. Oysa dua temelde insanın kulluk bilincine ulaşabilme yetisidir. Zira kul sadece hastalıkta değil her daim acizdir, duada amaç da insanın bu acizliğini her an ve durumda zihninde, yaşantısında hissedebilmesi ve ona uygun yaşayabilmesidir.

Günümüzde yapılan bazı araştırmalarda Kur'ân'da geçen dualar ve analizlerinin yanı sıra duanın bazı bilim dallarının özel kavramlarıyla ilişkileri de incelenen konular arasındadır. Ayrıca bazı çalışmalarda araştırmamıza yakın olarak şahsiyet inşası bağlamında dua ve duanın değerler eğitimine katkıları ele alınmıştır. Bizim çalışmamızın bunlardan farkı ise spesifik olarak ubûdiyet açısından duanın incelenmesinin yanında kulluk bilinci inşasında duanın bir değer olarak etkilerine vurgu yapmaktır. Bu meyanda zihinsel süreç başta olmak üzere duanın davranışsal yansımalarını etkin bir şekilde sağlayabilmek için duanın kulluk bilinci inşasında hayatın her evresini içine alarak doğru konumlandırılmasının önemine dikkat çekilecektir. Yine insanın duası ve bunun kulluk bilincine etkisi, sırasıyla çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık evreleri halinde incelenecektir. Söz konusu safhaların her birinden diğerine geçişte insan-öğlü başta fizyolojik ve psikolojik olmak üzere ekonomik, sosyolojik, kültürel gelişim ve değişimler yaşamaktadır. Bu değişimler esnasında insan, dayanabilecek bir güç veya varlığa ihtiyaç hissetmektedir. Tevhîd inancı bağlamında bu dayanağı edinebilen şahıs, dua ile her evrede Yüce Allah'la bağ kurabilmekte ve problemleriyle baş edebilmektedir. Bu meydana özellikle belirtmek gerekir ki bir insanın ergenlikte kulluk bilincini oluşturabilecek düzeyde Yüce Allah'la iletişim kurabilmesi için çocuklukta; yetişkinlikte bağ kurabilmesi için çocukluk ve ergenlikte; yaşlılıkta bağ kurabilmesi için de çocukluk, ergenlik ve yetişkinlikte sağlam bir alt yapıya sahip olması gerekmektedir. Zira hayatın tüm yönleri gibi dinî hayatın da temelleri çocukluk döneminde atıldığından, kulluk bilincinin

gelişebilmesi için duanın sistemli ve bilinçli bir şekilde çocukluktan itibaren ebeveyn ve eğitimciler tarafından verilmesi gerekmektedir. Bu durum çocuğun küçük yaşta Yüce Allah'la tanışmasına ve O'nu hissetmesine olanak sağlamakta, Yüce Allah'la hakiki bir iletişim kurabilmenin omurgasını oluşturmaktadır. Ebeveyn, inanç ve duanın ilk verildiği mercii olduğunu unutmadan bu temel fonksiyonunu yeniden keşfetmelidir. Çünkü geç kalındığında bireye dua dâhil manevî bir alışkanlık kazandırmak oldukça zordur. Bu çalışmada ayrıca modern algıların etkisinde duanın bir değer olmaktan ziyade bencilce çıkar sağlama aracına dönüşürülmesinin yanlışlığına da değinilecektir.

1. Dua Kavramının Tanımları ve Boyutları

دعو (d.'a.v.) kökünden türeyen دعاء (dua) kelimesi، دعا fiilinin mastarıdır. Sözlükte nidâ, çağırma, istemek, seslenmek¹ ve davet etmek² gibi manalara gelmektedir. İlk sözlük kitabı yazarlarından Halil b. Ahmed (ö.175/791) duanın anlamını davet kelimesinin etrafında konumlandırmıştır.³ İbn Fâris'in (ö.395/1004) tespitine göre ise "bir söz veya bir ses ile herhangi bir şeyi kendine cezbetmek"⁴ دعو (d.'a.v.)'nin kök manasıdır. İbn Sîde (ö.458/1066) de bunun, Allah'a rağbet manasındaki duadan geldiğini ifade etmektedir. Böylece anlam, "Allah'a dua ettim, bir ihtiyacım için yakardım, O'nun katında bulunan hayrı kendim için O'ndan talep ettim",⁵ olmaktadır. Dua kelimesi Arapça'da kullanıldığı edatlara göre de çeşitli anlamlar kazanmaktadır. Söz gelimi "li" harf-i cerri ile "birinin iyiliğini, hayrını ve mutluluğunu istemek"; "alâ" harf-i cerri ile "birinin kötülüğünü ve belâsını istemek"; "bâ" harf-i cerri ile kullanıldığında ise "isimlendirmek" gibi manalar içermektedir.⁶

¹ Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, "D'av", *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, t.y.), 4:359-360.

² Ebu'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, "D'av", *Mu'cemu mekâyisi'l-luga* (y.y.: Matbaatu Mustafâ el-bâbî el-Halebî, 1979), 3:339.

³ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, "D'av", *Kitabu'l-'ayn* (Beyrût: Müessesü'l-alemî li'l-matbûat, 1988), 2:31.

⁴ İbn Fâris, "D'av", *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 3:339.

⁵ Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâil İbn Sîde, *el-Muhassas* (Beyrût: Mektebetü't-ticârî, t.y.), 13:88.

⁶ İbn Manzûr, "D'av", *Lisânü'l-'Arab*, 4:359-360.

Duanın ıstılah manası, özet olarak kulun kendi zillet ve acizliğini bilmesini; kulun kendi acizyetiyle, Yüce Allah'ın yüceliğinin farkındalığında Yüce Allah'ı ta'zim etmesini ve muhabbetle O'ndan yardım dilemesini ifade etmektedir.⁷ İslâm kültür tarihinde de dua İslâm âlimleri tarafından benzer bağlamlarda tanımlanmıştır. Örneğin hadis ve lügat âlimi Hattâbî (ö.388/998) duayı, kulun Rabbinden yardım ve inayet talebinde bulunması olarak tanımlamış, duanın hakikati, kulun Yüce Allah'ın önünde fakirliğini izhar etmesidir, demiştir. Böylece kul Rabbinin müstağni oluşunu, kendisinin ise güç ve kuvvetten uzak olduğunu itiraf etmekte, kendi beşerî zilletinin farkına varmaktadır.⁸ Kuşeyrî'ye (ö.465/1072) göre dua, kulun ubûdiyetle ilgili fakr ve ihtiyaç halinin izharıdır.⁹ Müfessir Fahreddin Râzî'ye (ö.606/1210) göre dua, kulun tüm benliğiyle Yüce Allah'a yönelerek kendi inkisar, zillet ve ubûdiyetini O'na bildirmesidir.¹⁰ İbn Hacer (ö.852/1449) ise duayı, kulun nihayetsiz acizliği ve fakirliğini Yüce Allah'a bildirmesi olarak tanımlamaktadır.¹¹ Binaenaleyh dua insana, kendisinin ilâhî kudret ve izzet karşısında zillet ve sefaletin bilincinde olma değerini kazandırmaktadır. Bunun sonucunda kişi Yüce Allah'ın azametini her şeyden üstün tutmakta ve O'na sonsuz hürmet etmektedir.¹² İlgili tanımlardan anlaşılacağı ve aşağıda da ayrıntılı bir şekilde aktarılacağı gibi Kur'ân-ı Kerîm'deki ayetler bağlamında¹³ dua, kulluk bilincinin somutlaşmış göstergesi ve Hz. Peygamber'in ifadesiyle

⁷ İbn Manzûr, "D'av", *Lisâni'l-'Arab*, 4:360.

⁸ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm el- Hattâbî, *Şe'ni'd-du'â'* (Kahire: y.y., 1992), 4.

⁹ Ebü'l-Kâsım Zeynulislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâle* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1981), 431.

¹⁰ Ebû Abdillâh Fahrüddîn b. Huseyn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2013), 5:86.

¹¹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu sahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1987), 11:95.

¹² Bk. Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Kitâbu 'uyûni'l-ahbâr* (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, t.y.), 277-280; Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî, *Âdâbu'ş-şer'iyye* (Kâhire: Müessesetu Kurtuba, t.y.), 2:272-275; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 351-355.

¹³ Bk. Furkân 25/77.

“ibadetin özüdür.”¹⁴ Dolayısıyla dua, Yüce Allah’la kul arasındaki özel iletişimidir. Bu iletişimin gerçekleşmesi için öncelikle Allah kullarını varlığından haberdar etmiştir. İnsan da ulaşma şerefine erdiği tevhd inancı vasıtasıyla bu yüce kudrete saygısını ifade etmek, O’na halini arz edip O’na niyazda bulunmak amacıyla O’nunla irtibata geçmeyi istemektedir. Böylece dua, bir taraftan insanın kendi eksikliğinin ve aciziyetinin telafisi olurken, diğer taraftan mükemmele ulaşmasını hedefleyen bir iletişim aracı olmuştur. Mamafih dua sınırlı, sonlu ve aciz olan varlığın sınırsız ve sonsuz kudret sahibiyile köprü kurması¹⁵ ve niyazda bulunmasıdır.

Kur’ân-ı Kerîm’de دعو (d.‘a.v.) kökü türevleriyle birlikte 55 surede, 212 kez geçmektedir. Dua kelimesi 20 defa kullanılmakta¹⁶ ve 100’den fazla yerde peygamberlerin, salihlerin ve toplulukların dualarından bahsedilmektedir.¹⁷ Dua kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de bulunduğu konuma göre, farklı manalarda da kullanılmaktadır. Mesela en meşhur manaları olan istek ve talebin yanında temenni, ibadet, söz, isti’ane/yardım isteme, namaz, ibtihal/niyaz ve nidâ¹⁸ gibi anlamlarda da geçmektedir.¹⁹ Dua ile ilgili âyetlerin bir kısmında ise duanın usul ve tesirleri üzerinde durulmakta; ayrıca insanların Yüce Allah’a dua etmeleri emredilmektedir.²⁰ Ayrıca Kur’ân-ı Kerîm’de kulluk bilinci açısından “*Rabbimize alçakgönüllüce ve için için dua edin*”,²¹ “*En güzel isimler Allah’ındır. Öyleyse O’na o güzel isimleriyle yalvarın*”,²² “*Rabbini içinden yalvararak ve korkarak yüksek olmayan*

¹⁴ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, *el-Câmi’u’s-sahîh* (b.y.: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, t.y.), “De’avât”, 1.

¹⁵ Osman Cilacı, “Dua”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9:529.

¹⁶ Muhammed Fuad Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfehres* (Kahire: Dâru’l-hadis, 1996), 316-320.

¹⁷ Bk. İbrâhîm 14/35-41; el-Enbiyâ 21/83-84.

¹⁸ Ebu’l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetu’l-a’yûn* (Beyrût: Müessesetü’r-risâle, 1987), 292.

¹⁹ Kur’ân-ı Kerîm’de dua üslubu, kalıpları ve diğer anlamları hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed Süheyb Süleyman, *Âyetlerde Dua Üslubu* (Yüksek Lisans Tezi: Atatürk Üniversitesi, 2017), 10-39.

²⁰ Bk. el-Bakara 2/186; el-Mü’min 40/60.

²¹ el-A’râf 7/55.

²² el-A’râf 7/180.

sesle sabah-akşam an, gafillerden olma",²³ "Rabbiniz buyurdu ki bana dua edin, duanıza karşılık vereyim"²⁴ ayetleri başta olmak üzere çeşitli ayetlerde dua etmenin şekil, içerik ve zamanlama ile ilgili bilgileri öğretilmekte ve kullar bu konuda eğitilmektedir. İlaveten Kur'ân-ı Kerîm'de duanın sahipleri bakımından, kavli,²⁵ fiili,²⁶ itikâdî²⁷ ve hâlî;²⁸ dua edilen kişi bakımından, kişisel,²⁹ genel,³⁰ şahsın kendisi ve başkası için³¹ yapılanı; bizzat kendisi açısından da makbul olan³² ve olmayanı,³³ leyhte³⁴ ve aleyhte olanı³⁵ bulunmaktadır.

Duanın tevhîd inancı bağlamında ibadetle de yakından ilişkisi vardır. Dua ve ibadet esasen birbirinden ayrılmayan iki kavramdır. Mecerret manada düşünüldüğünde dua, kulun ihtiyaçlarını Allah'a arz etmesi ve O'ndan inayet talep etmesidir. İbadet ise Allah'ın kulları için takdir ettiği görevleri takdir ettiği zamanda ve şekillerde gerçekleştirmektir.³⁶ Dua eden kul Yüce Allah'a yaklaşmaktadır ve Yüce Allah'la yakın ilişki kurabilmektedir. Zaten ibadetlerin genel amacı da Yüce Allah'a yakınlaşabilmede aracı olmalarıdır. Fakat duanın diğer ibadetlerden farkı, herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmaması, zaman, mekân, biçim vb. şartlara bağlanmamasıdır.³⁷

Dua denildiğinde basit mantıkla sadece Yüce Allah'tan talepte bulunmak anlaşılrsa da esasen dua daha geniş bir anlamı muhtevîdir. Dua

²³ el-A'râf 7/205.

²⁴ el-Mü'mîn 40/60.

²⁵ Bk. el-Fâtîha 1/1-7; el-Bakara 2/126-129.

²⁶ Bk. el-Bakara 2/60.

²⁷ Bk. el-İsrâ 17/44; el-Enbiyâ 21/20,79; en-Nûr 24/41; Sâd 38/18.

²⁸ Bk. el-Bakara 2/144.

²⁹ Âl-i İmrân 3/38-47; el-İsrâ 17/80.

³⁰ el-Fâtîha 1/1-7; el-Bakara 2/127-128, 200-201, 250, 285-286; Âl-i İmrân 3/7-9, 16, 53, 147, 191, 194.

³¹ el-Bakara 2/126; İbrâhîm 14/35, 36, 40; el-İsrâ 17/24.

³² Âl-i İmrân 3/195; Yûnus 10/89; Yûsuf 12/34.

³³ Hûd 11/45-46; et-Tevbe 9/80; el-Münâfikûn 63/6.

³⁴ İbrâhîm 14/35, 40, 41; el-Bakara 2/126.

³⁵ el-Ankebût 29/30, 65; Nûh 71/26; Yûnus 10/22; Lokmân 31/32; es-Secde 32/16; el-Enbiyâ 21/90.

³⁶ Şahin Doğan, *Duanın Birey Eğitimindeki Rolü* (Yüksek Lisans Tezi: Selçuk Üniversitesi, 2003), 7.

³⁷ Alexis Carrel- Ali Şeriatî, *Dua*, (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1983), 24.

kavramının İslâm'la birlikte yeniden ihdas edilen semantik alan içinde dinî duygu ve yönelişi ifade eden birbirine komşu birçok kavramla yakından ilişkisi bulunmaktadır.³⁸ Duanın diğer değerlerle arasındaki ilişki birkaç örnek cümleyle şöyle açıklanabilir: İnsan içinde bulunduğu zor durumlardan kurtulmak için Yüce Allah'ı hatırlamakta, O'na acziyetini, güçsüzlüğünü ve kusurlarını ihlâsla ifade ederek O'ndan yardım istemektedir (zikir, isti'âze, isti'âne). İşlediği bir kusur, onu pişman olmaya ve kalbini temizlemeye sevk etmekte böylece Allah'a istiğfar ederek, O'nu tenzih etmekte ve af dileyerek yüceltmektedir (zikir, hamd, senâ, tevbe, istiğfar). Kul, Yüce Allah'ın duasına icabet etmesi durumunda bu sıkıntıdan kurtulduğu için, nimet ve rahata kavuşmanın minnettarlığını göstermek istemektedir (hamd, senâ, şükür). Yine dua bazen insanın tabiatının kemâli, düzeni ve estetiği karşılığında hayret ve hayranlık duygularını ifade etmek için de yapılmaktadır (zikir, tesbih, tekbir, tehlîl).³⁹ Dua kavramı, esasen tüm Kur'ânî kavramların etrafında dizildiği Allah kavramını merkeze almakta, Allah kavramı ile doğrudan ve son derece güçlü bir şekilde bağlantı kurmaktadır. Bu durumda dua kavramı, birçok kavram gibi çift yönlü anlam kazanmakta ve dua yukarıdan aşağıya değil aşağıdan yukarıya bir niyaz olarak, mahlûktan Hâlik'e doğru yapılmaktadır. İlâveten nasıl vahiy yukarıdan aşağıya olağanüstü koşullarda gerçekleşmişse dua da bu koşullara haizdir. Çünkü kul ile Allah arasında ontolojik farklılık yatay iletişime engel olmaktadır. Lakin Allah Teâlâ, rahmetiyle kullarına cevap vererek bu duaları kabul etmek istediğinde yukarıdan aşağıya bir yön oluşturmakta ve bu yön Yüce Allah'ın kulunun duasını kabul etmesi şeklinde gerçekleşmektedir.

Kul ile yaratıcı arasındaki fark, sadece ontolojik değil, güç, kuvvet, ilim, hikmet ve sayılamayacak pek çok haslet açısındandır. Dolayısıyla kul her cihetten Yüce Allah'a muhtaçtır ve Kur'ân-ı Kerîm'deki örneklerle-

³⁸ Selahattin Parlador, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9:531; Ayrıca bk. Mahmut Öztürk, "Hz. İbrâhim'in (a.s.) Dualarının İnsanın Temel İhtiyaçları Bağlamında Değerlendirilmesi", *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı* (İstanbul: Nida Akademi, 2019), 2:66.

³⁹ Selahattin Parlador, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9:531.

rine bakıldığında dua, peygamberler dâhil olmak üzere tüm insanların muhtaç olduğu bir değerdir. Bu meyanda duaların içerik ve boyutlarına bakmak gerekirse şöyle özetlenebilir: Her peygamberin kendisine özel, dünyevî ve uhrevî, tebliği ile ilgili, davette bulunduğu kavim ve kendisine tabi olanlara ayrı, olmayanlara ayrı duaları bulunmaktadır.⁴⁰ Bunun yanında genel olarak insanların darda kalınca Yüce Allah'a sığınmaları,⁴¹ ölüm anında yakarmaları,⁴² af ve mağfiret istemeleri,⁴³ hayrı ister gibi şerri istemeleri,⁴⁴ sırf dünyayı⁴⁵ ve dünyayla birlikte ahreti istemeleri,⁴⁶ anne babanın evlatlarına duaları⁴⁷ ve hayırlı evlat talepleri,⁴⁸ evlatların anne babaya duaları,⁴⁹ mü'minlerin her işe sıdk ile girip çıkabilmeyi ummaları,⁵⁰ şeytanın vesvesesinden istiâze⁵¹ ve "muavezeteyn" adıyla bilinen Felek ve Nâs sûrelerinin okunmak suretiyle şeytanla birlikte her türlü şerden korunmak amacıyla Yüce Allah'a sığınmaları, ilim konusunda talepkar olmaları,⁵² azaba uğrama ihtimaline karşı talepte bulunmaları,⁵³ âhirette cehennem ehlinin yalvarmaları,⁵⁴ cennettekilerin dua etmeleri⁵⁵ ve mü'minlerin özellikle her namazda ve günde kırk kez zikrettikleri en

⁴⁰ Bk. Âl-i İmrân 3/26; el-A'râf 7/23; el-Mü'minûn 23/93, 94, 97, 98; peygamber duaları hakkında geniş bilgi için bk. Esra Turan, *Kur'ân-ı Kerîm'de Peygamber Dualarının İçeriği ve Boyutları* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2020), 52-212; Necmettin Şahinler, *Kur'ân'da Peygamber Duaları* (İstanbul: Beyan Yayınları, t.y.), 9-140; Ali Soylu, "Kur'ân'da Hz. İbrâhîm'in Dualarındaki Evrensel Prensipler", *Uluslararası Hz. İbrâhîm (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu* (İstanbul: Nida Akademi, 2019), 2:172-194; Ali Yılmaz, "Kur'ân'daki Peygamber Dualarının Psiko-sosyal Analizi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2011), 51-80.

⁴¹ Yûnus 10/12.

⁴² el-Mü'minûn 23/100.

⁴³ el-Mü'minûn 23/118.

⁴⁴ el-İsrâ 17/11.

⁴⁵ el-Bakara 2/200.

⁴⁶ el-Bakara 2/201.

⁴⁷ el-Furkân 25/74.

⁴⁸ el-Ahkâf 46/15.

⁴⁹ el-İsrâ 17/23-24.

⁵⁰ el-İsrâ 17/80.

⁵¹ el-A'râf 7/200; el-Mü'minûn 23/97-98.

⁵² Tâhâ 20/114.

⁵³ el-Mü'minûn 23/93-94.

⁵⁴ el-A'râf 7/38; İbrâhîm 14/44-45; el-Mü'minûn 23/105-111; es-Secde 32/12; el-Ahzâb 33/66-68; Fâtır 35/37; Sâd 38/61-62; el-Mü'min 40/11.

⁵⁵ Yûnus 10/10.

güzel dua örneği Fâtiha'yı okumaları,⁵⁶ İblisin dahi Yüce Allah'tan istekte bulunması⁵⁷ Kur'ân-ı Kerîm'de geçen dua çeşitlerinden bazılarıdır. Ayrıca dualar genel olarak, O'na övgüde bulunma; Yüce Allah'tan dünyevî menfaatlerden uzak uhrevî taleplerde bulunma (af ve mağfiret dilemek gibi) ve Yüce Allah'tan dünveyî menfaatler isteme şeklindedir ve bu dua çeşitleri, Hz. Peygamber'in uygulamalarının örnekliğinde tek duada birleştirilerek, öncelikle Yüce Allah'a hamd ve senâ, sonrasında af ve mağfiret, cennet nimetleri gibi uhrevî talepler ve akabinde de günlük nimet ve ihtiyaçları isteme şeklinde biçimlendirilmiştir.⁵⁸ Görüldüğü üzere dua ya sıkıntı veya meşakkat içinde Yüce Allah'ın inayetini talep ederek niyazda bulunmak veya sevinçli anlarda hamd ve şükürü Yüce Allah'a sunma ve yahut af/mağfiret ile âhîret nimetlerini talep şeklinde gerçekleşmektedir. İslâm hepsini makbul kabul etmiştir. Çünkü hepsinde de kulun kulluğunun farkındalığı ve Yüce Allah'ı ta'zim bulunmaktadır. İlâveten bu dualar pek çok boyutu bulunan zihnî ve fiilî süreçlerdir ve bunların her biri kulun acziyetinin başka bir ifadesidir. Bu sebeple dua, zihinde oluşturduğu reaksiyondan davranıştaki sonuçlarına kadar birçok açıdan insanın durumunu ortaya koymaktadır.

دعو (d.'a.v.) kökü, Kur'ân-ı Kerîm'de kullanımlarının yanında hadislerde de çokça yer almaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de duanın nasıllığı konusunda bilgiler verilmektedir. Lakin duanın niceliği, şekli, adabı ve metin itibarıyla nasıl olacağı ile ilgili detaylı bilgiler daha ziyade Hz. Peygamber'in uygulamaları ve hadislerinde yer almaktadır. Bu meyanda Hz. Peygamber: "Allah gafil kalp ile yapılan duayı kabul etmez"⁵⁹ hadisiyle son derece samimi ve bilinçli dua etmeye, "...Ey dua sahibi, duanı amin diyerek tamamla ve gözün aydın olsun"⁶⁰ buyurarak duanın bitiminde amin demeye vurgu yapmakta ve ümmetine yol göstermektedir.

⁵⁶ el-Fâtiha 1/1-7.

⁵⁷ el-Hicr 15/36-40.

⁵⁸ İbn Manzûr, "D'av", *Lisânu'l-'Arab*, 4:360.

⁵⁹ Tirmizî, "De'avât", 65.

⁶⁰ Süleymân b. Eşas b. İshâk Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Beyrût: Dâru'l-kutubî'l-ilmiyye, 1971), "Sâlat", 172.

Bunun yanında “Dua ibadetin özüdür”⁶¹ hadisi başta olmak üzere “Allah katında duadan daha değerli bir şey yoktur”⁶² hadisleri duanın kıymetini göstermesi açısından önemlidir ve hadis kitaplarında duayla ilgili hadisler “Kitâbu’l-De’avât” gibi özel başlıklar altında aktarılmaktadır. Ayrıca hadislerdeki detaylara bakıldığında da Kur’ân-ı Kerîm’deki kullanımlarına paralel olarak duanın; uhrevî dua, dünyevî dua,⁶³ kendisi veya başkası için dua,⁶⁴ lehte ve aleyhte dua,⁶⁵ ibadetlerle ilgili dualar,⁶⁶ cihatla ilgili dualar,⁶⁷ yolculukla ilgili dualar,⁶⁸ günlük hayatı içeren dualar⁶⁹ ve sosyal münasebetlerle ilgili dualar⁷⁰ gibi kısımlara ayrıldığı görülmektedir. Mafih duanın insana değer kazandırma, onu eğitime ve kulluk bilinci inşa etmedeki rolü, hadislerdeki yoğunluğundan ve makbuliyetinin şartlarına kadar detaylarının verilmesinden de anlaşılabilir. Ayrıca hadislerde duanın makbuliyeti bakımından, secde hali, seher vakti, cuma saati gibi zamanlarda; Kâbe ve Arafat gibi mekânlarda yapılması vurgulanmaktadır. İlaveten hadislerde abdestli, kibleye yönelerek, elleri kaldırmak, tevazu-yakarış içinde, alçak sesle, taşkınlık ve yüksek perdede ko-

⁶¹ Tirmizî, “De’avât”, 1.

⁶² Tirmizî, “De’avât”, 1.

⁶³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Sahîh* (Beyrût: Dâru’l-Erkâm, ts.) “De’avât”, 12, 28, 31, 36, 39, 40, 47, 48; “İstiskâ”, 2, 3, 6-8, 12-25; Ebul-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi’u’s-Sahîh* (Beyrût: Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, 1992), “Selâm”, 46-68; “De’avât”, 23, 24, 50, 60, 76; “Eşribe”, 146; “Zikir ve Dua”, 34, 35, 49-55, 71-76, 96; Ebû Dâvûd, “Eşribe”, 20, 21; “Et’ime”, 53; “Edeb”, 113; Tirmizî, “De’avât”, 20, 21, 66, 79, 84, 93, 105.

⁶⁴ Buhârî, “De’avât”, 53, 59, 62; “Cenâiz”, 85, 86; Müslim, “Eşribe”, 146; “Cenâiz”, 71, 85, 86; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 23, 29; “Cenâiz”, 54, 55; Tirmizî, “De’avât”, 109; “Cenâiz”, 38.

⁶⁵ Buhârî, “De’avât”, 30; “Edeb”, 44; Müslim, “Zikir ve Dua”, 23-24.

⁶⁶ Buhârî, “Ezan”, 8, 89, 117, 123, 125, 126, 148-150; “De’avât”, 17, 18, 49; “Hac”, 26, 27, 142; Müslim, “Salât”, 52, 55, 60, 65, 66, 71, 202-206, 215-223; “Mesâcid”, 135-150; “Menâsik”, 26, 45; “Tahâre”, 17; Ebû Dâvûd, “Salât”, 118-120, 139, 140, 147-149, 178, 179; “Tahâre”, 3, 65; Tirmizî, “De’avât”, 30, 32, 112, 122; “Hac”, 13, 53; “Menâsik”, 15, 17, 32, 56; “Tahâre”, 41.

⁶⁷ Buhârî, “Cihad”, 33, 34, 58, 74, 75, 89; “De’avât”, 58; Müslim, “Cihad”, 19-23, 78, 79, 107-109, 126-130; Ebû Dâvûd, “Cihad”, 90, 162; Tirmizî, “Fedâilü’l-Cihâd”, 1; “De’avât”, 43, 121.

⁶⁸ Buhârî, “De’avât”, 50-52, 67; Müslim, “Hac”, 425, 427, 429, “De’avât”, 44-47, 54, 55; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 74.

⁶⁹ Buhârî, “Et’ime”, 2, 3, 54; “De’avât”, 7, 10-13, 16; Müslim, “Eşribe”, 102, 103, 108, 143; “Zikir ve Dua”, 89; Ebû Dâvûd, “Et’ime”, 16, 53, 55; “Eşribe”, 20, 21; “Edeb”, 107-110; Tirmizî, “Et’ime”, 18, 47; “Libas”, 29; “De’avât”, 55, 56.

⁷⁰ Buhârî, “De’avât”, 48, 53; “Teheccüd”, 25; “Tevhîd”, 10; Müslim, “Hac”, 402; Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 23; Edeb, 106; “Cenâiz”, 21; Tirmizî, “De’avât”, 86; “Kader”, 15.

nuşmaktan kaçınarak dua etmek, duanın belli başlı adapları olarak zikredilmektedir.⁷¹

2. Duanın Âyetlerdeki Konumu ve Günümüzde Algılanış Biçimi

İnsan hayatındaki talep ve ihtiyaçların bir sınırı bulunmamaktadır ve insan dünyaya geldiği andan itibaren kendisini sonu gelmeyen ihtiyaçların içinde bulmaktadır. Oysa insanın sınırsız arzularına karşılık yetenek ve imkânlarının sınırlı olması onun pek çok endişe verici durumla karşı karşıya gelmesine sebebiyet vermekte ve bu ihtiyaçların çoğunluğuyla fert olarak baş edemeyeceği için neredeyse her koşulda yardım talep etmektedir.⁷² İnsanın yaratıcısı olan Allah Teâlâ ise kullarının bu durumunu en iyi bilen olduğu için Kur'ân-ı Kerîm'de onlara dua etmelerini ve kendisinin de bu çağrıya çok yakinen cevap vereceğini bildirmektedir: *“Kullarım beni senden sorarlarsa (bilsinler ki) gerçekten ben (onlara çok) yakınum. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O halde doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana imân etsinler.”*⁷³

Âyetin başlangıç ifadeleri nüzûlü için bir sebep gerçekleşmiş îmâsı vermektedir. Taberî'nin (ö.310/923) aktarımına göre, sahabîlerden bir kısmı “Rabbimiz nerededir?” diye veya “Rabbimiz bize yakın mıdır? O'na gizlice yalvaralım. Yoksa uzak mıdır? O'na yüksek sesle dua edelim” şeklinde soru sormuş, bunun üzerine A'râf sûresi 55. âyet⁷⁴ nazil olmuş; sonrasında da yine bir kısım sahabî “Rabbimize ne zaman dua edelim?” diye sorunca Bakara sûresinin 186. âyeti nazil olmuştur.⁷⁵ Bunların yanında farklı nüzûl sebeplerinden bahsedilmekle birlikte, ashabın

⁷¹ Tirmizî, “De'avât”, 114.

⁷² Hayati Hökekleli, *Psikolojiye Giriş* (İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2008), 80; ayrıca bk. Kula Sedat- Bekir Çakar, “Maslow İhtiyaçlar Hiyerarşisi Bağlamında Toplumda Bireylerin Güvenlik Algısı ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki”, *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* 6/12 (2015), 194.

⁷³ El-Bakara 2/186.

⁷⁴ “Rabbimize alçak gönüllüce ve için için/gizlice dua edin...”

⁷⁵ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-fikr, 1999), 2:216; ayrıca bk. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr* (Beyrût: Mektebu'l-İslâmî, 1987), 1:177; Nâsuriddîn Ebû Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2003), 1:106.

Hız. Peygamber'e Allah Teâlâ hakkında soru sormuş olmaları muhtemeldir. Bu şartlarda ilgili soru Yüce Allah'ın zâtı, sıfatları veya fiilleriyle ilgili olmalı ki Allah Teâlâ, kendisini sanki somut bir varlık olarak düşünüp de zâtının mesafesini merak eden bu kişilere çok yakın olduğunu bildirmektedir. Mâturîdî (ö.333/944), bu yakınlığı değerlendirirken burada dolaylı bir ifadenin bulunduğunu ve Yüce Allah'ın sanki şöyle buyurduğunu ifade etmektedir: Kullarım yakarış ve dualarına olumlu karşılık vermem bakımından beni soracak olurlarsa, de ki: 'Ben kendilerine oldukça yakınım' Allah'ın kuluna yakınlığı ise iki cihettir. İlk olarak Allah'a itâat eden için, lütuf, vefakârlık ve ihsanla; ikincisi ilim açısından yakarışlara cevap verme konusunda yakınım, şeklinde olabilir.⁷⁶

Allah Teâlâ burada kuluna kurbiyetini ifade ederek kendisini kuluna tanıtmakta ve onun üzerindeki yükümlülükleri hafifletmekte, ne zaman, nerede ve nasıl yapılırsa yapılsın dua edenin duasını müspet karşılayacağına söz vermekte, lakin bunun dışında ibadetlerin veya başka şeylerin kabulüne söz vermemektedir. Âyetin devamındaki "o halde doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana imân etsinler" ifadesinin sona bırakılması da Allah'ın kuluna ben senin duanı reddetmeyerek sana karşılık vermekteyim; o halde sen de benim çağrılara duyarsız kalma, demesi anlamını taşımakta⁷⁷ ve kulluk bilincini inşa etmektedir. Diğer bir deyişle Allah Teâlâ, kullarına ben sizin Rabbiniz olup size muhtaç olmadığım halde sizin dualarınızı kabul ediyorum, öyleyse sizin bana muhtaçlığınız zorunlu olduğundan davetime icabet edip imânda ve ubûdiyette sebat ediniz, demektedir.⁷⁸ Yüce Allah'ın kuluna yakınlığını vurgulamak ve O'nun sıfatlarının güçlülüğüne dikkat çekmek açısından bu konu hadislerde de yer almaktadır. Seslerini yükseltmeleri durumunda Hz. Peygamber, ashabına "Sizler sağır olan ve burada bulunmayan bir kimseye dua etmiyorsunuz; siz ancak her şeyi duyan ve size yakın olan bir Rabbe

⁷⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sunne* (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2004), 1:154; Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, 1:89.

⁷⁷ Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, 1:90.

⁷⁸ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, (Beyrût: Dâru'l-fikr, 2001), 1:116.

dua ediyorsunuz.”⁷⁹ uyarısında bulunmaktadır. Diğer yandan âyet fiilî manada Allah’ın kulun duasına cevap verip vermeyeceğini merak edenlere, icâbet edeceğini haber vermektedir. Âyette geçen اٰجِيب (ucîbu) kelimesi geniş zamanda kullanımıyla “duayı muhakkak kabul edeceğim, şimdi olmazsa gelecekte; dünyada olmazsa âhirette karşılık vereceğim” manasında olabilir.

Yüce Allah’ın duaya icabetini hemen ve kulun istediği cihetten gerçekleşeceği şeklinde değerlendirmek Allah’ın ilahlığına ve dünyaya hâkimiyetine aykırı bir düşüncedir. Zira her dua, anında kabul gördüğünde herkesin kendi menfaatine uygun dileği gerçekleşecek, lakin bu dileklerin kabulünün diğer insan ve tabiatı nasıl etkileyeceği göz önünde bulundurulamayacaktır. Bu da Allah’ın kâinatı idaresindeki ilim ve hikmetine aykırı bir durumdur. Bu meyanda dua ve onun kabulünün modern dönemdeki en problemlili konulardan birisi olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Zira kişi istediğinin istediği cihetten olması için her türlü yolu meşru görmekte ve istediği kendisine verilmediğinde en nazik deyişimiyle Allah’a sitem etme hakkını kendisinde görmektedir. Böyle bir anlayış duanın mantığındaki kulun aciziyetine tamamen ters durmakta ve duanın kulluk bilincini inşa etmesine imkân tanımamaktadır. Zira Allah’ın kulun ağzından çıkan her isteği yerine getirdiğini düşünmek, en hafif tabiriyle O’na İlâh değil, istekleri yerine getiren bir memur muamelesi yapmak anlamına gelmektedir. Bu ise Kur’ân-ı Kerîm’in Allah tanımına ters olduğu gibi kulluk anlayışına da tamamen zıttır. Oysa duanın mantığı, duanın kabulü için Yüce Allah’ı değiştirmeye zorlamak değil, dua aracılığıyla kişinin kendinin değişmesine imkân sağlamaktır⁸⁰ ve kulun istekleri ancak Yüce Allah’ın ilim ve hikmetine uygunluk arz ettiğinde kulun istediği cihetten gerçekleşebilecektir. Bu sebeple âyette de “Allah’a korkarak ve umarak dua edin”⁸¹ buyrulmaktadır. Aradaki dengeyi sağlaya-

⁷⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 9; Müslim, “Zikir”, 44.

⁸⁰ Shelia Cassidy, “Dar Zamanda Dua” (Çev. Rifat Atay), *Harran Üniveritesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/23 (2010), 139.

⁸¹ el-A’râf 7/56.

bilmek adına tefsîr müktesebatında kulun duasının kabul edilme şekillerini anlatan birçok detaylı bilgi bulunmaktadır.

Bakara sûresi 186. âyetteki bir başka incelik ve kulluk bilinci eğitimi ise âyetin başında Yüce Allah'ın hitap olarak 'kullarım' ifadesini kullanmasıdır. Kendisinin yakınlığı ifade etmesi de sanki benden kuluma hayır dışında bir şey gelmez, manasını taşımaktadır. Ayrıca 'kulum bana yakındır' demek yerine "*ben kuluma yakınum*" ifadesi tercih edilmektedir. İlaveten kişinin sorduğu soru kendi durumunu da ortaya koymaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'deki "*sana dağları sorarlar*",⁸² "*sana ruh hakkında sorarlar*",⁸³ "*sana içki ve kumarı sorarlar*"⁸⁴ âyetlerindeki soruları sormak yerine sahabîler Allah'ı sormayı tercih etmişlerdir. Bu sebeple Allah Teâlâ, sanki Hz. Peygamber'e: Her ne kadar sen bizimle yarattıklarımız arasında elçi olsan da bu sorunun cevabını ben üstlenirim, demek istemiştir. Cevaben Allah Teâlâ, "*yakınum*" buyurarak kendisi dışındaki bütün vasıtaları aradan kaldırmakta sonra da bu yakınlığın niteliğini açıklayarak "*dua edenin duasını kabul ederim*" buyurmaktadır.⁸⁵ Burada kula kulluğunu öğretmede mükemmel bir değer eğitimi yatmaktadır. Zira kul mahlûk ve mümkün bir varlıktır. Yüce Allah'ın izni olmadan onun Allah'a yaklaşması söz konusu olmamaktadır. Lakin Allah Teâlâ rahmeti ve keremiyle kullarına yaklaştırmaya kadirdir.⁸⁶ Allah Teâlâ, her şeyin dizgini kendi elinde olan,⁸⁷ her şeyin anahtarına sahip olan,⁸⁸ her şeyi kendi emriyle halleden⁸⁹ ganî/zengin⁹⁰ olduğundan, kulun Yüce Allah'a sığınması⁹¹ fakir olan insan⁹² için en doğru ve sağlam sığınaktır. Yüce Allah'ın duaya icabet etmesi de kulluk bilincini oluşturmada oldukça önemli bir ilâhî ahlâktır.

⁸² Tâhâ 20/105.

⁸³ el-İsrâ 17/85.

⁸⁴ el-Bakara 2/219.

⁸⁵ Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, 1:90.

⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 5:84-86.

⁸⁷ Hûd 11/56.

⁸⁸ eş-Şûrâ 42/12.

⁸⁹ Yâsîn 36/82.

⁹⁰ Fâtır 35/15.

⁹¹ ez-Zâriyât 47/50.

⁹² Fâtır 35/15.

Duanın kabul çeşitleri sayısız olmakla beraber Allah Teâlâ, kulun göğsüne genişlik verme, kalbine sukûnet indirme, yardım istediği konuda onun mücadele ve sabır gücünü artırma şekillerinde de duasına karşılık verebilmektedir. Aksi takdirde yukarıda da zikredildiği gibi kulun her duası kendi istediği cihetten kabul olmuş olur ve bu Allah'ın kendi iradesi ve hikmetinin devreye girmemesi manasına gelebilir. Yani bu durumda kul, kendi dünyasını ve belki başkalarının hayatını kendi istediği gibi yönetmiş olur. İlâhî gücü ve hikmeti yok sayabilecek böyle bir yaklaşım, hem Yüce Allah'ın iradesine müdahale hem de dünyanın imtihan mahalli olmasının anlamsızlığına sebebiyet verebilmektedir. Ayrıca kulun her istediğinin olması durumunda da cennet ile dünya arasında hiçbir fark kalmayacağı için dünya ve içindekiler yaratılış amaçlarını yitirecektir. Bu ise aşırı tüketim ve lüks ile dünyayı cennete çevirebileceğini düşünen modern dönemin algı yanılgısıdır. İlaveten Allah, duada kula, kulluğunu hatırlatmaktadır. Zira her istediği gerçekleşen birey gerçek yönetici ve hükümdarı unutarak kendi nefsinin kibir ve enaniyet duygularıyla Allah Teâlâ ile arasındaki bağı koparıp kendini ilahlaştırmaya temayüllüdür. Oysa Allah karşısında insan, korkusunun büyüklüğü ve ümidinin enginliğiyle dolu olmalı ve havf ve reca arasında dengeyi tutturabilmelidir. İlaveten duanın kulun istediği gibi kabul görmemesi, onun sabır ve tahammül gibi çok kıymetli değerleri de öğrenmesine vesile olabilmektedir.

Esasen duanın kabulü "*Hayır! (Bu durumda) yalnız O'na dua edersiniz, O da dilerse dua ettiğiniz sıkıntıyı giderir...*"⁹³ âyetiyle Yüce Allah'ın iradesine bağlamaktadır. Yukarıda zikredilen ve bu âyetin telifi ise ancak duanın kabul şeklinin ele alınmasıyla mümkün olabilir. Her durumda duanın kabulünün Allah'ın iradesine bağlı olduğunu belirtmekle birlikte kulun kendi ihtiyaç ve arzuları doğrultusunda talepte bulunması şâyet ilâhî iradenin takdirine uygunsu bu dua kulun istediği cihetten yani talep ettiği ihtiyaçlarının giderilmesi yönünden gerçekleşmektedir. Bunun yanın-

⁹³ el-En'âm 6/41.

da kulun isteği, ilâhî hikmet ve kadere uygun değilse bu duanın karşılığı kulun istediği cihetten değil, farklı açılardan kabul görmektedir.⁹⁴

Burada aktarılanlar, kulun duasının hiç kabul edilmediği manasını değil, kabul yönünün farklı olmasına vurgu yapmak amacını taşımaktadır. Zaten Hz. Peygamber de Müslüman'ın duasının günah ve sıla-ı rahmi koparmaması koşuluyla üç şekilden birisiyle kabul olacağına işaret etmektedir. Bunlar ya dünyada istediğinin peşinen verilmesi yahut onun için mükâfatın âhirete saklanması veyahut yaptığı dua karşılığında kendisinden bir bela veya musibetin def edilmesi şekliyle olmaktadır.⁹⁵ Zaten âyetlerde de insana dünya ve âhiret için iyilik ve güzellik istemesi öğretilmektedir.⁹⁶ Duaya yukarıdaki karşılıklardan birinin verilmesi için, kabul edileceğine inanarak dua etmek, ihlâslı, şuurulu ve samimi olmak, küfür, haram veya şer olan bir şeyi istememek, aceleci ve sabırsız olmak, kadere razı olmak, Allah'tan kendisi için hayırlısını vermesini dilemek ve haram rızıktan sakınmak gibi hususlar gerekmektedir.⁹⁷

338

OMÜİFD

Duanın ne kadar önemli bir değer olduğunu anlamak için Kur'ân-ı Kerîm'in dua ile başlayıp dua ile bittiğine bakmak bile yeterlidir. İlaveten dua etme, Kur'ân-ı Kerîm'de en önemli değerler arasında zikredilmektedir. "(Ey Muhammed) De ki: 'Duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin...'"⁹⁸ Âyetteki dua kelimesi müfessirler tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmaktadır: İlk olarak مايعبدون ifadesinin, به ما عبأ ifadesindeki gibi 'onun varlığı ile yokluğu benim için müsavidir', manasında veya ifadenin anlamı 'sizin Rabbiniz katında zerre ağırlığınız yoktur' manasında olabilir, çünkü العبد kelimesi Arapça'da ağırlık manası taşımaktadır.⁹⁹

İbnu'l-Cevzî (ö.597) ise duanız olmasa ifadesi ile ilgili özetle; imânınız olmasa, ibadetiniz olmasa, ibadet maksadıyla duanız olmasa ve O'nu

⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 5:87.

⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 18; ayrıca bk. Tirmizî, "De'avât", 60.

⁹⁶ Bk. el-Bakara 2/201; en-Nahl 16/122.

⁹⁷ Muhammed b. Alî b. Muhammed İbn Allan, *el-Fütuhâtü'r-Rabbâniye*, (y.y.: Mektebetu'l-İslâmiyye, t.y.), 7:236-243.

⁹⁸ el-Furkân 25/77.

⁹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24:101-102.

bilmeseydiniz şeklinde dört yorum yapmaktadır.¹⁰⁰ Burada dua ibadet ve kulluk manasında da kullanılmış olabilir ki dua da bir ibadettir. Bunun yanında âyette dua ile birlikte yardım ve himaye amacıyla Yüce Allah'a dua edilmediği durumda O'nun katında kişinin hiçbir değer ve öneminin olmayacağı; Yüce Allah'ın insanlardan müstağnî olduğu ve hiçbir şekilde yardıma muhtaç olmadığı vurgusu yapılmaktadır. Denilebilir ki insan duasını yapıp Yüce Allah'tan yardım talep etmezse diğer yaratıklardan bir farkı kalmamaktadır.¹⁰¹ Bu da insanın kulluk bilincinde duanın ne kadar büyük bir değer taşıdığını göstermektedir.

Âyetteki "(Ey Muhammed) De ki: 'Duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin...'" Hz. Peygamber'in hitabının mü'minlere mi yoksa kâfirlere mi olacağı konusunda iki görüş bulunmaktadır. "Mü'minlere hitaptır" şeklinde düşünenlerin yorumları aktarılmıştı. Fakat âyetin siyaki ve "Siz yalanladınız. Öyle ise azap yakanızı bırakmayacak" ifadelerinden hareketle Mü'minlere değil kâfirlere hitaptır görüşünde olan müfessirler de bulunmaktadır. İbnu'l-Cevzî, İbn Kuteybe'den (ö.276) naklen âyette zikredilmeyen kelimelerin bulunduğunu ve âyetin takdirinin: 'Eğer O'na ortak ve evlat isnat etmeseydiniz, size azap etmezdi' şeklinde olduğunu belirtmektedir.¹⁰² Kuşeyrî de benzer bir şekilde yorumlayarak âyetin siyakından ve aynı âyetin devamından hareketle, âyetin müşriklerle ilgili olduğunu belirterek âyete, 'eğer putları çağırmanız olmasa, Rabbim sizi ne diye umursasın' manasını vermektedir. Bu durumda âyetten eğer putlara tapmasaydınız ve onları tapılmaya layık görüp ilâh olarak adlandırmaysaydınız, Allah Teâlâ sizi neden cehennemle cezalandırsın manası çıkmaktadır.¹⁰³ Bu iki görüşü birleştiren Beydâvî (ö.685), Mü'min kâfir ayrımını yapmadan hitap tüm insanlığadır, zira içlerinde inananlar da inkâr edenler de vardır,¹⁰⁴ demektedir.

¹⁰⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 6:113.

¹⁰¹ Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân* (Çev. Komisyon), (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 3:543.

¹⁰² İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 6:113.

¹⁰³ Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, 2:395.

¹⁰⁴ Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2:148.

Özetle Furkân sûresinde; Allah Teâlâ kullarının kulluğunu anlatmakta, salih amel ve iyiliklerini sıralayıp onları överek cennetteki yüksek makamları vaat etmekte, sonra da kullarla neden ilgilediğini, neden övdüğünü, kendilerine cennetle ilgili yaptığı vaatlerin sebebi olan değeri açıklayarak bu değer onların duası olduğunu belirtmektedir. İlâveten Hz. Peygamber'den de bunu duyurmasını istemekte, kulların Rableri katındaki değerlerinin başka sebepten değil dualarından ötürü olduğunu söylemesini istemektedir.¹⁰⁵

Duayla ilgili modern dönemde ortaya çıkan sorunlardan birisi de duayı parçalamak olmuştur. Batı karşısındaki mağlubiyeti anlamlandırma arayışları “fiilî dua” kavramını oluşturmuştur. Böylece kavli ve hâlî duaya fiilî dua da eklenmiştir.¹⁰⁶ Dua vetiresinde elinden gelen tüm gayreti sarf etmek¹⁰⁷ manasındaki fiilî dua, tek başına zihinlerdeki Allah tasavvurundan ayrı düşünüldüğünde dua edenin Allah ile kurduğu bağın göz ardı edilmesi manasını taşımaktadır. Esasen hâlî dua/lisâni isti'dâd ile fiilî dua arasında bir bağ kurmak ve ikisinin aynı şey olduğunu söylemek mümkün gibi görünmektedir. Lakin hâlî dua, kavli duaya eşlik etmektedir ve onun ayrılmaz parçası olarak eylemlerin bilinçli davranışlar halini almasıyla hâle yansımaya ifade etmektedir. Yani kavli dua ve hâlî dua birbirinden bağımsız değil, aksine birbirinin mütemmimidir ve bu birliktelikte sonuç her daim Allah'a aittir. Hâlbuki fiilî dua eylem ağırlıklıdır ve fiil kelimesi de her durumda bilinçli davranışları barındırmaktadır. Zaten İslâmî terminolojide bilinçli eylemlerin hâle yansımaları anlatım için “amel” kavramı kullanılmaktadır. Bu durumda hâlî duanın/lisâni isti'dâdın varlığına rağmen yeni bir ifadeye (fiilî dua) gerek olmadığı gibi aynı anlamı da barındırmadıkları dikkatlerden kaçmamalıdır. İlâveten fiilî duaya yüklenen anlamda gereği yapıldığında her duanın kabul edilmesi gerektiği inancının kapıları da aralanmaktadır. Oysa böyle

¹⁰⁵ Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğivâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl* (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2003), 3:279.

¹⁰⁶ Derya Güney, *Mümin Şahsiyetin İnşası Bağlamında Kur'an'da Dua*, (Yüksek Lisans Tezi: İstanbul Üniversitesi, 2018), 6.

¹⁰⁷ Resul Ertuğrul, “Kur'an'da Fiilî Dua”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 4/4 (2015), 896.

bir beklenti insanı Rabbine yaklaştırmamakta, aksine dua eden, sözünü tutmadığı inancıyla Allah'a olan güvenini kaybetmekte böylece duadan ve Yüce Allah'tan uzaklaşabilmektedir. Hâlbuki dua, taleplerin gerçekleşmesi için Yüce Allah'a dilekte bulunmaktan öte Yüce Allah'la ve O'nun yol gösterimiyle O'nun var ettiği bütün mahlûkatla kurulan ilişki biçimi ve kulluk bilincidir. Bu sebeple Allah müşriklerin Allah tasavvurunu değiştirirken eş zamanlı olarak dua algılarını da değiştirmiştir. Allah inancındaki bu değişim kişiyi şirkten tevhide ulaştırırken, dua algısındaki dönüşüm de tevhid inancını merkeze alan bir kulluk bilinciyle bireysel ve toplumsal hayatı şekillendirmektedir.¹⁰⁸ Özetlemek gerekirse kulluk hukukuna zarar vermeyip, acziyetin farkında olarak ve Allah'ın dilemesi durumunda istenilen cihetten duanın kabul olunacağını lakin Allah'ın kendi istediği cihetten duayı kabul etmesinin de muhakkak hayır olacağını bilerek ve inanarak dua etmek, Allah'la kurbiyet ve kulluk bilinci için temel etkenlerdendir. Çünkü kul, zihnen sadece Allah'la meşgul olmadıkça sadece Allah'tan istemesi mümkün olmamaktadır. Eğer kul, zihnen buna hazır ise ve sadece Allah'tan isteyebiliyorsa, duanın değerinin farkına varabilmiş ve aradaki engelleri kaldırabilmiştir. Bu makamda olduğunda, Allah'la yakınlığı sağlayabilmekte ve kulluk bilinci meydana gelebilmektedir.¹⁰⁹

Yukarıda zikredilen hususların gerçekleşebilmesi için duanın içeriği de muhakkak önemlidir. Bu meyanda âyette belirtildiği üzere *“Ey Rabbimiz bize bu dünyada ver”*¹¹⁰ diyenlerin âhirette nasibi yoktur, lakin muvazene gözetenler *“...Ey Rabbimiz, bize bu dünyada da iyilik ver, âhirette de iyilik ver...”* şeklinde dua etmektedirler. Mamafih mü'minlerin duada edeb sahibi olmaları için en kemal dua içeriğine sahip âyet topluluklarından birisi şüphesiz Fâtiha'dır ve Mü'minler bunu günde kırk kez okumaktadırlar. Bunun yanında Hz. Peygamber, dua etmede nasıl bir yol

¹⁰⁸ Derya Güney, *Mümin Şahsiyetin İnşası Bağlamında Kur'an'da Dua*, 7; duanın toplumsal hayata etkisi için bk. Elif Özcan, *Sosyal Bütünleşme ve Dua* (Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi, 2019), 32vd.

¹⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 5:81-83.

¹¹⁰ el-Bakara 2/200.

izleneceğini de belirtmektedir: “Sıkıntılar ve belalar anında duasının Allah indinde kabul olunması kimi sevindirirse o bolluk anında da dua etsin.”¹¹¹ buyurarak duayı günümüzdeki gibi menfaat ve sırf çıkarıcı yaklaşıma odaklı olmaktan uzaklaştırmaktadır. İlaveten “Genişlik vaktinde dua etmek kadar Allah’a sevimli gelen bir şey yoktur.”¹¹² buyurarak duanın her daim Mü’minin dilinde olması gerektiğini hatırlatmaktadır. Ayrıca Ahmed b. Hanbel (ö. 241) ve Müslim’in (ö. 261) müşterek rivâyet ettikleri bir kutsî hadiste, Allah Rasûlü, kullarının Allah’tan, hidâyet, rızık, giyim-kuşam,¹¹³ mağfîret dilemelerini tavsiye etmekte ve bütün bunların Allah’tan hiçbir şey eksiltmeyeceğini vurgulayarak hayra ulaştıklarında şükretmelerini ve şer başlarına geldiğinde de kendi nefislerini ayıplamalarını öğütleyerek¹¹⁴ duanın adab ve tarzını öğretmektedir.

3. Duanın Kulluk Bilinci İnşasına Katkıları

342

3.1. Kulluk Bilincinin Zihinsel Süreç İnşasında Dua

OMÜİFD

Duanın kulluk bilinci inşasına katkılarını incelemek için öncelikle duanın kulun zihnî sürecine etkisine bakmak gerekmektedir. Dünyada mevcut olan din ve inançların varlık felsefeleri ve buna bağlı şekilde insanı konumlandırış biçimleri, dünya görüşleri, söz konusu dinlerin duaya yükledikleri anlamı ve dua ifadelerini şekillendirmektedir. Dolayısıyla burada çift taraflı bir etkileşimden söz edilebilir. Yani dua anlayışı, arkasındaki zihniyetin bir ürünü olabildiği gibi sahip olunan zihniyet de duaya etkide bulunmaktadır ve bunlar çoğu zaman birbirlerini biçimlendirmektedirler. Diğer bir deyişle dua bir zihniyetin oluşumunda belirleyici rol oynayabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında özünde inançtan bağımsız bir duadan söz etmek imkânsız olduğundan dua, bir inanç göstergesidir ve dua edilen güç, iman edilen varlıktır.¹¹⁵

¹¹¹ Tirmizî, “De’avât”, 8.

¹¹² İbn Mâce, “Duâ”, 1; Tirmizî, “De’avât”, 118.

¹¹³ Kur’ân ve Sünnet ekseninde Müslüman erkek ve kadınların giyim-kuşamlarının nasıl olması gerektiği noktasında bir değerlendirme için bk. Mustafa Kara, “Kur’ân-ı Kerim’in Tesettüre Bakışı”, *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/23 (2019), 684-717.

¹¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 160; Müslim, “Birr”, 55.

¹¹⁵ Derya Güney, *Mümin Şahsiyetin İnşası Bağlamında Kur’ân’da Dua*, 1.

Kur'ân, vahyolunduğunda müşriklerin parçalanmış zihinlerinin ürettiği ilah ve dua anlayışlarını hedef almakta, onların günlük hayatlarındaki tutumlarından örnekler vererek bir yandan onların tutarsızlıklarını gözler önüne sermekte diğer yandan da yaptığı tashihlerde yeni bir Allah tasavvuru ve kulluk bilinci inşa etmekteydi. Böylece Kur'ân, süreç içerisinde Allah inancıyla birlikte şekillendirdiği dua algısıyla aslında bir kulluk bilinci inşa etmekte ve iman iddiasında bulunan kişiyi Müslüman şahsiyete dönüştürerek zihinsel olarak yeniden yapılandırmaktadır. Binaenaleyh duanın, öncelikle Allah tasavvurunun oturduğu zemini belirleyen önemli bir değer olduğunu belirtmek gerekmektedir.¹¹⁶

Duanın iman ile ilişkisi Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh* isimli eserinde de ifade edilen bir husustur. Buhârî (ö.256), “*De ki: duanız olmasa Rabbim size neden değer versin?*”¹¹⁷ ayetinin tefsirinde ayette geçen dua kelimesini “imân” anlamında¹¹⁸ yorumlamaktadır.¹¹⁹ Çünkü Hz. Peygamber’in yaşadığı dönemde müşrikler, yalnızca Allah’tan istenebilecek şeyleri duayla putlardan istiyorlardı. “*Onlar Allah’ı bırakıp ancak putları çağırıyorlar/ yarıdım istiyorlar*”¹²⁰ ayeti ve farklı ayetler de¹²¹ bu hususa dikkat çekilmektedir. Konuya imân-amel açısından yaklaşıldığında amelin imânın tezahürü olduğu şüphesizdir. Yani dua eden kişi öncelikle Allah’ın varlığı ve birliğini, Hz. Peygamber’in O’ndan alıp insanlara tebliğ ettiği hususları şekten uzaklaştırarak kesin bir inançla kabul ettiğinde şirkten arınıp Allah’a yönelmiş olmaktadır. Böylece dua ve iman arasındaki ilişkide dualar putlara değil Allah’a yapılmaktadır. Bu meyanda Kur’ân-ı Kerîm’in

¹¹⁶ Derya Güney, *Mümin Şahsiyetin İnşası Bağlamında Kur’ân’da Dua*, 2; ayrıca bk. Yaşar Düzenli, *Üslub ve Semantik Açından Kur’ân ve Şefaât* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2006), 30; Neda Armaner, “Şahsiyet Terbiyesinde Dinî Kültürün Yeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976), 143; Hasan Kayıklık, “Kur’ândaki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2001), ss. 135- 160.

¹¹⁷ el-Furkân 25/77.

¹¹⁸ Buhârî, “Kitâbu’l-İmân”, 2.

¹¹⁹ Buhârî’nin bu açıklaması, eserin bazı nüshalarında yer almamaktadır. Ayrıca yazar duanın neden imân anlamına geleceği ile ilgili de bir açıklama yapmamaktadır. Geniş bilgi için bk. Mirza Tokpınar, “Buhârî’nin Sahîh’inde Kavram Olarak Dua ve İman İlişkisi Üzerine”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 11/1 (2013), 7-25.

¹²⁰ en-Nisâ 4/117.

¹²¹ Bk. el-Mü’min 40/60- 65; ayrıca bk. el-A’râf 7/54-56.

bütünüyle bir dua olup Fâtiha suresi ile başlaması ve Nas suresi ile tamamlanması önemlidir. Öyle ki Fâtiha suresi ilk üç âyeti Allah'ı ta'zimi içeren dualar, son üç âyeti kulu ilgilendiren dualar ve ortadaki âyeti de Allah'la kul arasındaki diyalogu ifade etmektedir.¹²² Fâtiha'dan sonra devam eden surelerde Allah'tan başkasına dua etmeyip sadece Allah'a dua edilmesinin emredildiği ayetlerin tekrar edilmesi ve önderler olarak peygamberlerin örnek dualarına sıklıkla yer verilmesi de duanın iman ile yan yana durduğuna işaret eden diğer unsurlardır. Ayrıca Hz. Peygamber'in duaya başlamadan önce Allah'a imânını dile getirmesi, O'nun güzel isimlerini zikrettikten sonra dua etmesi de dua imân ilişkisinin güçlü olduğunun göstergesidir.¹²³ Ezcümle dua, genel olarak anlaşıldığı gibi sadece Allah'tan bir şeyler istenmesini değil, bununla birlikte aslında kulun, Allah'a imânını ve tevhîdin ikrarını ve Allah'ı Rab edinmesini, O'na rağbet etmesini, O'nu senâ etmesini, O'ndan mağfiret dileyerek rahmetine sığınmasını karşılamaktadır. Yani dua, dua sahibi(dua edilen) ile tanımlanabilir ve bu da imânın neye olduğunu göstermektedir.

Dua etmek, kulluk bilinci açısından Kur'ân-ı Kerîm'de özel bir yere sahiptir. Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de kullardan sadece dua etmeleri istenmemekte *"Hiç olmazsa onlara azabımız geldiği zaman yakarıp tevbe etselerdi ya..."*¹²⁴ âyetinde olduğu gibi Allah'a dua edilmeyip kendisinden bir şey istenmemesi Allah'ın gazabına sebebiyet vermektedir. Bu husus da duanın kullukta önemli bir değer olduğuna delalet etmektedir ve dua, ubûdiyetin içerisinde değerlendirilmektedir. Esasen ubûdiyet, parçalanmaz bir bütündür ve dua da bu bütünün özel bir bölümü olarak tevhîd üzere ubûdiyetin göstergesidir. Duanın tevhîd üzere konumlandırılışı hakikate uygunluğunu ifade ederken tevhîd dışındaki tüm dualar batıl bir konumlandırmaya işaret etmektedir. Bu sebeple tevhîd merkezli olmayan dualar, suya doğru elini uzatan ve onun kendisine ulaşacağını

¹²² Murat Oral, "Kur'ân'a Göre Dua ve Duanın Âdâbı: Fâtiha Sûresi Örneği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/38 (2017), 182.

¹²³ Mirza Tokpınar, "Buhârî'nin Sahîh'inde Kavram Olarak Dua ve İman İlişkisi Üzerine", 17, 23, 25.

¹²⁴ el-En'âm 6/43.

zanneden kişinin durumuna benzemektedir ki, bu su asla elini uzatana ulaşmayacaktır.¹²⁵

Hz. Peygamber de ubûdiyette duanın önemine vurgu yapmakta ve “dua ibadetin özüdür”¹²⁶ buyurmaktadır. Duanın ibadetin özü sayılması, insanın Allah karşısında kul olmayı iştihakla kabul etmesi sebebiyle olabilir. Zira dua, kişinin kendisini kul, Allah’ı Rab olarak derinden hissettiği en özel zaman dilimlerinden birisidir¹²⁷ ve kulluk konsantrasyonunun en yoğun sağlandığı zaman dilimidir. Duanın kulun hayatında yer alması gerektiği, Allah’ın duadan daha çok önem verdiği herhangi bir şeyin bulunmadığı,¹²⁸ kendisine dua edenleri sevdiği ve dua etmeyenlerden ise razı olmadığı¹²⁹ gibi hususlar da hadislerde ayrıca vurgulanmaktadır.

3.2. Kulluk Bilinci Açısından Duanın Davranışa Yerleşim Aşamaları

Duanın sadece zihinsel bir fonksiyon olarak bilişsel düzeyde gerçekleştiğini söylemek eksik bir tespit olacaktır. Zihinde başlayan süreç ile kişi, 345
problemi fark eder, gündemine alır ve düşünce yoğunluğu sonrasında onu çözmek için çaba sarf eder. Dolayısıyla dua pasif bir istek değil, aynı zamanda davranış gerektirmektedir. Duanın kulluk bilincine katkısı esasen Kur’ân-ı Kerîm’de dua eden Mü’minlerin özelliklerinin tasviriyle ortaya konulmaktadır. Bu tasvirler tam bir Mü’min prototipini sunmaktadır. Bunlar, tev’hîd inancına sadık dolayısıyla sadece Allah’tan talepte bulunan,¹³⁰ yanlışında ısrar etmeyip af ve mağfiretle yanlıştan dönebilen,¹³¹ nimetlere nankörlük etmeyip şükreden,¹³² ilmi talep eden ve onunla

¹²⁵ Bk. er-Ra’d 13/14.

¹²⁶ Tirmizî, “De’avât”, 1.

¹²⁷ Mahmut Öztürk, “Hz. İbrâhîm’in (a.s.) Dualarının İnsanın Temel İhtiyaçları Bağlamında Değerlendirilmesi”, 2:66, 76.

¹²⁸ Tirmizî, “De’avât”, 1; Ebû Abdillâh Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale’s-sahîhayn*, (Halep: Mektebe matbaatü’l-İslâmiyye, t.y.), 1:490.

¹²⁹ Tirmizî, “De’avât”, 2.

¹³⁰ el-Bakara 2/250; Âl-i İmrân 3/53; Yûsuf 12/33.

¹³¹ el-Bakara 2/128; el-Mümtehine 70/5.

¹³² el-İsrâ 17/3; el-Kasas 28/17.

meşgul olan,¹³³ hayırlı nesiller yetiştiren,¹³⁴ adaletin tesisine çalışan,¹³⁵ cenneti talep edip cehennemden Allah'a sığınan¹³⁶ kişilerdir.

Kur'ân-ı Kerîm'in tanımladığı bu modelde insanın yetişmesi için elbette sağlam bir İslâmî eğitiminin verilmesi gerekmektedir. Malum olduğu üzere insan, doğumundan ölümüne kadar gelişimini sırasıyla çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık olarak belirli evreler halinde sürdürmektedir. Söz konusu safhaların her birinden diğerine geçişçe fizyolojik ve psikolojik değişim başta olmak üzere ekonomik, sosyolojik ve kültürel gelişim ve değişimler yaşamaktadır. Bu değişimler esnasında insan, tevhid inancı bağlamında Allah'a dayanıp bağ kurabilirse ancak problemleriyle baş edebilir.¹³⁷ Bu meyanda özellikle belirtmek gerekir ki bir insanın ergenlikte kulluk bilincini oluşturabilecek düzeyde Allah'la iletişim kurabilmesi için çocuklukta; yetişkinlikte bağ kurabilmesi için çocukluk ve ergenlikte; yaşlılıkta bağ kurabilmesi için de çocukluk, ergenlik ve yetişkinlikte sağlam bir bağ kurabilmiş olması gerekmektedir. Dolayısıyla dinî hayatın temelleri çocukluk döneminde atıldığından, kulluk bilincinin gelişebilmesi için dua etme davranışının sistemli ve bilinçli bir şekilde çocukluktan itibaren ebeveyn ve öğretmenler tarafından verilmesi gerekmektedir. Gazzâlî'nin *Bidâyetü'l-hidâye* isimli eserinde dikkat çektiği gibi insanın fizikî gelişimi ile ahlâkî gelişimi arasında ilişki bulunduğundan bedensel gelişmeyle orantılı olarak ahlâkî değerlerin de kişiye kazandırılması gerekmektedir. Çünkü biyolojik olarak gelişen bedene karşılık maneviyât gelişmemişse bu durum insanın Allah'tan uzaklaşmasıyla sonuçlanacaktır.¹³⁸

¹³³ Tâhâ 20/114.

¹³⁴ es-Sâffât 37/100.

¹³⁵ el-Enbiyâ 21/112.

¹³⁶ et-Tahrîm 66/11; Kur'ân'da dua eden insan modeli hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Nurullah Aktaş, "Kur'ânî Dualarda Model İnsanın Nitelikleri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/3 (2018), 563- 584.

¹³⁷ Mahmut Dünder, "Farklı Yaş Gruplarında Dua ve Din Eğitimi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/20 (2018/2), 455.

¹³⁸ Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Bidâyetü'l-hidâye ve ihyâ* (Kâhire: Mektebetü't-tevfikiyye, 2004), 75.

İslâmî eğitimde bu hususa dikkat edilmekte ve çocuğun varlığının ilk anından itibaren eğitilmesi önemsenmektedir. Esasen insan hayatının her evresinde o döneme özel gelişimler bulunmaktadır ve bu, bir dönemin diğer dönemden daha önemli olduğu anlamına gelmese de çocukluk dönemi şahsiyetin oluşumu için temel sayılabileceğinden diğer dönemlere oranla daha önemlidir. Varlığının ilk anından itibaren altı yaşına kadar olan bölüm, çocukların zihinsel ve duyuşsal gelişimleri açısından işlem öncesi dönem ve somut işlemler evresine geçişin olduğu, psikososyal açıdan aile ve aile dışı sosyal çevreyle irtibat kurduğu ve zeka gelişimi açısından üst noktalara ulaşmaya başladığı çağ olarak bilinmektedir. Bu sayılan gelişimlere paralel olarak dini gelişimin temelleri de bu yaşlarda atılmakta ve sonraki yaşların ilk deneyim omurgaları oluşturulmaktadır.¹³⁹

Fitrî bir özellik olan duanın insan hayatına nasıl yerleştirileceği noktasında öncelikle Hz. Peygamber'in hayatı incelenmeli ve O'nun hayatında çocuk ve duanın bir bütün olduğu ve kendisine bir çocuk getirildiğinde ona muhakkak dua ettiği unutulmamalıdır.¹⁴⁰ Çocuğun duaya konu olması Kur'ân-ı Kerîm'de de çocuk henüz hiç devrede değilken dahi "göz aydınlığı"¹⁴¹, "temiz"¹⁴², "şirkten uzak"¹⁴³ ve "namazda devamlı olan"¹⁴⁴ gibi hususiyetlerle dile getirilmektedir. Bu aşamalar eksik bırakıldığında fitrî olan dua, günlük hayatta değil, en sıkıntılı ve en sevinçli anlarda bilinçli veya bilinçsiz olarak duaya yönelmeyle ortaya çıkmaktadır. Bazı ayetlerde de bu duruma dikkat çekilmekte ve dua yönelişinin belirgin veya zayıf hale geldiği anlar aktarılmaktadır. Ayetlerin ifadesiyle insan ciddi bir tehlike veya sıkıntıya düşüp gerçekten Allah'tan başkasının bu vaziyete çözüm üretemeyeceğini anlayınca, bütün samimiyetiyle sadece

¹³⁹ Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler* (Ankara: TDV Yayınları, 1990), 71-73; M. Doğan Karacoşkun, "Okul Öncesi Dönem Çocuklarında Dua", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2005), 122.

¹⁴⁰ Bk. Buhârî, "Edebu'l-mufred", 24.

¹⁴¹ el-Furkân 25/74.

¹⁴² Âl-i İmrân 3/38.

¹⁴³ İbrâhîm 14/35.

¹⁴⁴ İbrâhîm 14/40.

Allah'tan yardım talep etmekte, her şart ve koşulda bıkmadan ısrarla dua etmektedir.¹⁴⁵ Bunun yanında bahsi geçen ayetler ve diğer ayetlerde tehlike geçip emniyete kavuştuğunda aynı insanın fitratını bozmayı başardığı, olumsuz iradesini devreye sokup Allah'tan yüz çevirdiği, kendi güç ve yeterliliğini abartıp gözünde büyüterek bencil ve nankör davrandığı ve böylece bir zalime dönüştüğü de vurgulanmaktadır.¹⁴⁶

Aktarılan olumsuzluklara mahal vermemek için çocuklarda mümkün olan en erken yaşta dil gelişimlerine bağlı olarak dua eğitimine başlanmalıdır. Onları öncelikle Allah lafzı, kelime-i tevhîd, kelime-i şehâdet ve maşallah, inşaallah gibi kavramlarla ve “Allah korusun gibi” ufak dua kalıplarıyla tanıştırmak gerekmektedir. Acele etmeden küçük dualar ve şükür cümlelerinin öğretilmesi zihinlerinde Allah inancı ve ona bağlı pek çok kavramın beslenip gelişmesine zemin hazırlamaktadır.¹⁴⁷ Gelişim seyrindeki çocuk kendisini çok güçsüz ve yardıma muhtaç hissetmekte, isteme, güvenme, yönelme, niyazda bulunma ve övme gibi duyguları zaten kendisinde barındırmaktadır. Onun varlığını devam ettirebilmesi ve toplumdaki yerini edinebilmesi için yetişkinlerin yardımına ihtiyacı bulunmaktadır. Çocuk da bunun bilincindedir ve zamanla bunu daha yakından hissetmektedir. Etrafındaki insanların da gücünün sınırlı olduğunu öğrendikçe zamanla onların da yetersiz olduklarını kavrayabilecektir. Böylece çocuk dua sayesinde en kuvvetli sayılan insanların hatta anne-babasının bile yapamayacaklarını yapabilen bir yardımcıyla iletişim kurabilecektir. Sonsuz kudret sahibi Allah'la tanışmak ve O'na inanmak çocuğun kendisini güçlü ve emniyette hissetmesini sağlamaktadır. Böylece rahatlatıcı, sakinleştirici, güven verici, umutlandırıcı bir inançla Allah'a bağlanmış olmaktadır ve çocuğun zaten ruhunda mevcut olan inanma, bağlanma ve güvenme ihtiyacı dua etmeyi öğretme ile pekiştirilmiş olmaktadır. Esasen burada dua başlangıçta çocuğun sadece ihtiyaçlarını karşılamak için başvurduğu bir araç iken sonraki yaşlarda daha samimi

¹⁴⁵ Bk. Yûnus 10/12; el-İsrâ 17/11; Lokmân 31/32; Fussilet 41/49.

¹⁴⁶ el-İsrâ 17/67; Lokmân 31/32; ez-Zümer 39/8; Fussilet 41/51.

¹⁴⁷ Esra Türk, “Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi”, 461.

ve ihlâsla yapılacak bir ibadete dönüşebilecek, Allah'la kul arasındaki gerçek iletişim işlevini görebilecektir.¹⁴⁸

Çocuklar, genellikle çok iyi tanıdıkları biri ile konuşur gibi içten, kısa, samimi ve tabii bir şekilde dua etmektedirler. Bu sebeple basit ve anlaşılır kısa cümlelerle içlerinden geldiği gibi dua etme imkânı çocuklara tanınmalıdır. Terimlerin uzaması ve karmaşıklaşması çocuğu usandırmakta ve duygularının gelişmesini engelleyebilmektedir. Kalıp ve ezberlenmiş dualar da ilk dönemlerde kullanılabilir. Temelinde taklit ve tekrar olsa bile bu dua etme şekli, çocukta içsel bir karşılık bulmakta ve onun kendini gerçekleştirmesine yardımcı olmaktadır. Esasen hem ezberlenilecek dualar hem de özgür dualar zaman zaman bir araya getirilmelidir. Söz gelimi yemek sonrasında, yatarken, kalkarken, bir işe başlarken kalıp veya özgür dualar öğretilmeli ve bunlar sürekli tekrar ettirilmelidir. Çocuk inancın uygulanış halini ve onun davranışlara yansıyan boyutunu ilk olarak ailede görmektedir. Bu aşamada çocukların beyin işleyişini bir kaset gibi düşünüp her verileni kaydedebilecekleri hesaplanmalıdır. Bir süre ezberlenmiş dualarla devam eden çocuk daha sonrasında basit cümlelerle içlerinden geldiği gibi dua edebilmektedirler. Böylece bu alana ilgileri artmakta ve akılları erdiğince konuşabilme ve dua edebilme ile olgun bir ibadet hayatına hazırlık yapmaktadırlar.¹⁴⁹

Çocukların dua etmeye teşvik edilmesi oldukça önemlidir. Lakin burada yanlış sonuçlara varılmaması için bazı hususlara dikkat etmek gerekmektedir. Bunlardan birisi öncelikle serbestiyet kuralıdır. Çocukların dua etmesi, zorunluluk değil tercih olabilmeli ve dua etmenin zamanı da çocuğun uygun ortam ve uygun ruh haliyle gerçekleştirilmelidir. Dua eğitiminde bir diğer önemli husus devamlılıktır. Ebeveynini jest ve mimiklerine kadar taklit edebilen çocuklar için ebeveynin sürekli yaptığı işler çok daha dikkat çekici ve taklide açıktır. Yukarıda da aktarıldığı gibi dua eğitimindeki diğer bir husus da sadelik ve anlaşılabilirliktir. Aksi çocuk

¹⁴⁸ Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi* (Ankara: DİB Yayınları, 1983), 129-135; Esra Türk, "Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi", 455.

¹⁴⁹ Şahin Doğan, *Duanın Birey Eğitimindeki Rolü*, 30; ayrıca bk. Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Gün Yayıncılık, 2001), 25.

için bıkkınlık oluşturabilir. Diğer bir husus duanın sadece faydacı anlayışa dayalı olmamasıdır. Duada amaçlananlardan en önemlisi kulluk bilincini oluşturmak olduğu için sürekli kendi faydasına dua eden bir çocuğun istenilen düzeyde kulluk bilincini oluşturamayacağı açıktır. Bu sebeple dualarda muhakkak imân, güven ve Allah sevgisi başta olmak üzere sevgi, sabır, affetme, af dileyebilme, dürüstlük, iffet, şükür, samimiyet, yardımlaşma ve paylaşabilme, fedakârlık, çalışkanlık, adalet, temizlik, cesaret gibi pek çok değere yer verilmeli ve başkaları adına da çocukların dua edebilmeleri sağlanmalıdır. Dualarda özen gösterilecek diğer bir husus, çocukların bir problem ile karşılaştıklarında Allah'ın yardımı ile bununla baş edebileceklerinin öğretilmesidir. Dünyada karşılaşılabilecek her türlü imtihan ve musibete karşılık dua ile teselli, güven ve yardım alınabileceği kavratılmalıdır.¹⁵⁰ Dolayısıyla küçük yaştan itibaren öğretilen ve yaşam tarzı içinde yerini bulan bu dualar, kul için bir hayat boyu kalıcılığını koruyacak, dua ettiğinde kendisini gören, dinleyen ve sözlerine kulak veren, nimetlendiren ve her durumda muhafaza eden bir yaratıcının varlığını içselleştirecektir.

350

OMÜİFD

Çocukları dua etmeye teşvik ve özendirme kadar önemli başka bir husus vardır ki bu da dua ettiklerinde bu duaların bazılarının somut manada karşılık bulamayacağını anlamalarını sağlamaktır. Zira çocuklar bu yaşlarda çoğunlukla maddi isteklerde bulunmakta ve bu isteklerini kesin olarak gönderecek bir Allah'a inanmaktadırlar. Unutulmamalıdır ki çocuğa öğretilen dua biçimi, Allah inancını ve algısını dolayısıyla kulluk bilincini etkilemektedir. Fakat Allah'ı her isteği kabul edecek bir büyücü veya masal kahramanı gibi göstermemek gerekmektedir.¹⁵¹ Bu yaklaşım, çocuğun kendi güç ve sınırlılıklarını keşfetmesini engelleyecek bir sonuca yol açabilir. Bu durumda birey olma yolunda kendi yeti ve güçlerini, yeterlilik ve güçsüzlüklerini keşfetme imkânı olmayabilir. İlaveten sırf çıkar beklentisiyle dua etmek, çocuğun ahlâkî ve psikososyal gelişimi

¹⁵⁰ Fatih Malakçı, *Dua Eğitimi ve Öğretimi* (Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi, 2006), 59-68.

¹⁵¹ Arthur T. Jelsild, *Çocuk Psikolojisi* (Çev. Gülseren Günçe), (Ankara: A. Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları, 1979), 612.

açısında da problemler oluşturacaktır. Bu sürecin yönetiminde Allah güçlü bir varlık olarak algılatılmalı, kendi gücünü ortaya koyduğu noktada yardım talep etmesi öğretilmeli ve bu ilişki sevgi bağlamında gerçekleştirilmelidir.¹⁵² Yüce Allah'ın her duayı kabul edeceği anlayışı da insanın kendi emeği ve gücünü sıfırlayabilir. Böylece atıl ve çıkar düşkünü bir birey yetişebilir. Elbette duaların bir kısmının karşılıksız kalacağını anlatırken çocuğun dua etmeye iştiağı zedelenmemelidir. Çocuklara Yüce Allah'ın dileyene dileği kadar vereceği gerçeğinin yavaş yavaş öğretilmesi gerektiği gibi istenileni istenildiği gibi vermese dahi başka şekillerde ve kimi zaman daha iyi şekillerde verebileceği, daha da önemlisi her durumda dua etmenin Yüce Allah'ın çok sevdiği bir durum olduğu ve bunun Yüce Allah'ın bize olan sevgisini artıracığı hususları bilhassa vurgulanmalıdır.¹⁵³ Bu sağlam yaklaşım, çocuklara fizikî beklentilerinin dışında yaratıcıya sığınmanın, sıkıntılı anlarında hiç kimseye paylaşamayacakları şeyleri dahi sadece O'nunla paylaşma fırsatının kapılarını da aralanmaktadır.

Çocuklara Allah inancı anlatıldığında ve dua edilmesi gerektiği aktarıldığında verebilecekleri diğer bir tepki Yüce Allah'ın her şeyi biliyor olmasına rağmen neden taleplerin kul tarafından bizzat kendisine yeniden aktarılıyor olmasıdır. Elbette burada Yüce Allah'ın ilmi değil kulun eksiklikleri üzerinden hareket etmek gerekmektedir. Yani taleplerin aktarılmasının sebebi Yüce Allah'ın bilmemesi değil, kulun kendi eksikliklerinin farkına varabilmesidir. Bu, hem çocuğun çocukluktan itibaren kendini iyi tanıyabilmesi, eksikliklerinin farkında olarak Yüce Allah'ın yüceliğini idrak edebilmesi ve mevcut eksiklikleri tamamlayabilmek için de çaba sarf etmesinin ilk adımı olan içsel enerjiyi niyete dönüştürebilmesidir. Bu, modern dünyanın bir dayatması olarak çocukları mükemmel yetiştirme iddiasının aksine insanî özelliklerle mükemmel yaratılmış olmakla birlikte Yüce Kudrete karşı son derece aciz ve zavallı olduğunun fehminde olmayı çocuğa öğretebilmektir. Çünkü mükemmel olmak sade-

¹⁵² M. Doğan Karacoşkun, "Okul Öncesi Dönem Çocuklarında Dua", 106.

¹⁵³ Yurdagül Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 85; Şahin Doğan, *Duanın Birey Eğitimindeki Rolü*, 37.

ce Yüce Allah'a aittir ve insan için imkânsızdır, dolayısıyla beşerî gücün acziyete düşmesi son derece normaldir ve bu noktada mükemmel olandan yardım istenmesi çocuk terbiyesinde hayatî öneme sahiptir.

Çocukluk dönemi dışında insan hayatındaki diğer önemli bir aşama ergenliktir. Ergenlik dönemi çocukluk döneminin bitiminden yetişkinlik evresinin başlamasına kadar uzanan ve yaş sınırlarının fiziksel ve sosyal çevreye göre değişiklik gösterdiği karmaşık bir evredir. Dinî eğilim açısından ergenlik aileden gelen değer yargularının sorgulanmadan kabul edildiği çocukluk döneminin aksine dinî tutum ve davranışların yeni bir kişilikle yeniden değerlendirilmesidir. Bu sürece paralel olarak dua ediş amacı ve biçimi de değişime uğramaktadır. Lakin unutmamak gerekir ki ergen, çocukluk çağındaki dinî tecrübelerinden fazlasıyla etkilenmektedir. Çocuklukta dua eden bir birey, ergenlikte dua etme alışkanlık ve davranışına duanın nesnesini değiştirerek devam edebilmektedir.¹⁵⁴

352

OMÜİFD

İlk yaşlardan itibaren sağlam bir dinî eğitim ve dua bilinciyle yetişmiş ergen, bu çağında da zihnî bunalım ve duygusal karışıklıkla baş edebilmekte, dua ile iradî bir canlanma yaşarak benliğine ait tepkileri aşabilmektedir. Genel manada Allah inancı ve özelde dua ile ergen, ölüm, yaşamın amacı, evrenin varoluşu gibi derin soruları anlamlandırabilmekte ve kendi içinde sığınabileceği güvenli alan oluşturabilmektedir. Bu yönüyle ergenlik, çocuklukta temelleri atılan değerlerin yavaş yavaş biçimlenmeye ve şekil almaya başladığı çağdır. Böylece dua ile ergen zihnî, manevî ve ahlâkî dinamiklerini daha iyi kullanabilmekte, stres ve kaygıdan uzaklaşabilmektedir. Aksi durumda ergenlerin zihinlerinde ve çevrelerinde destek olacak, güven verecek birilerinin olmaması yaşadıkları problemlerin derinleşmesine neden olmakla birlikte bunların üstesinden gelemedikleri için problemler kişiliklerine yerleşebilmektedir.¹⁵⁵ Duanın temelinde güven olduğu için Allah'a güvenme ve dayanmayla ergenlik dönemini atlatamayan bir birey gelecek yaşamında da zor zamanlarında duaya sığınamayacaktır. Buna karşılık ergen yetiştirme tarzına bağlı olarak

¹⁵⁴ Mahmut Dündar, "Farklı Yaş Gruplarında Dua ve Din Eğitimi", 471-475.

¹⁵⁵ Hayati Hökekleli, *Psikolojiye Giriş*, 41.

duayı alışkanlık haline getirebilmişse¹⁵⁶ dua artık karakterini şekillendiren bir unsur olabilmekte ve dua ile kulluk bilincini daha derinden hissederek sorumluluklarının farkına varabilmektedir.¹⁵⁷ Böylece çocuklukta taklit düzeyinde olan dua etme durumunu içselleştirerek davranışa dönüştürebilmektedir.

Gelişim psikolojisine göre çocukluk ve ergenlik sonrası dönem, yetişkinlik dönemidir.¹⁵⁸ Yetişkinliğin ilk dönemleri olan üniversite yıllarında dua etme ve psikolojik iyi olma arasındaki orantı çeşitli çalışmalarda ele alınmakta ve sonuç olumlu bulunmaktadır.¹⁵⁹ Dolayısıyla ilk yetişkinlikte dua etme ile psikolojik iyi olma arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ve dua etme tutumu arttıkça psikolojik iyi olma düzeyi de artmaktadır. Öğrencilerin dua tutumları arttıkça bireysel gelişim düzeyleri de artmakta, diğer insanlarla olumlu ilişkiler kurabilmekte ve özerklik düzeyleri de yükselmektedir.¹⁶⁰ Çünkü yetişkinlik, ergenlikte yaşanan

¹⁵⁶ Hiç şüphesiz ergenlik evresinin duayla geçebilmesi de çocukluktan itibaren duayla ilişkiyle doğru orantılıdır. Mamafih, ebeveyn dindarlığı ve çocuğun yetiştirme koşullarının onun dua etmesine etkisini araştıran anketlere göre ebeveyni dua eden ergenlerin tamamı dua ettiklerini belirtmekte ve %100'ü duayı Allah'tan yardım dilemek şeklinde tanımlamaktadırlar. Aynı grup "Allah'a yakın olmak için dua ederim" seçeneğini de %95 oranında seçmiştir. Bunun zıddında annelerinin çok fazla dinî duyarlılığının olmadığı söyleyen ergenlerin ise %60'ı dua etmektedir ve %66'sı duayı Allah'tan yardım dilemek olarak tanımlamaktadır. Aynı grup "Allah'a yakın olmak için dua ederim" seçeneğini ise %46 oranında tercih etmiştir. "Anne dindarlığı" değişkeni ile "duanın faydasına inanç" karşılaştırıldığında ise annesini çok dindar tanımlayan grubun tamamı dua ettikten sonra içinde bir huzur hissettiğini ve dua sonrasında problemlerle baş edebildiğini belirtmektedir. Bu verilere paralel olarak bu grubun duasının kabul olacağına inancı %96'dır. Annesini dinle pek ilgilenmeyen şekilde tanımlayan grubun ise sadece %40 bu sorulara olumlu cevap vermiştir ve duasının kabul olacağına inancına olumlu cevapları ise %33 oranında kalmıştır. Bk. Emine Küçük, *Ergenlerin Duasına Psikolojik Yaklaşım (Edirne/ Keşan Örneği)* (Yüksek Lisans Tezi: Erciyes Üniversitesi, 2010), 116-128.

¹⁵⁷ Mustafa Koç, "Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Psikolojisi Üzerine Teorik Bir Yaklaşım", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2003), 382; Akif Hayta, "İlahiyat Öğrencilerinde İbadet ve Ruh Sağlığı", *U. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000), 488.

¹⁵⁸ Hayati Kayıklık, *Orta yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*, (Adana: Baki Kitabevi, 2003), 36.

¹⁵⁹ Bk. Beyazıt Yaşar Seyhan, "Dua Tutumu ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2013), ss. 157- 183.

¹⁶⁰ Bk. Ayşegül Turgut, *İlk Yetişkinlerde Dua Tutumları-Psikolojik İyi Olma İlişkisi* (Yüksek Lisans Tezi: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2017), 107-110; Nurten Ünal, *Dini İnanç, İbadet ve Duanın Umutsuzlukla İlişkisi* (Yüksek Lisans Tezi: Uludağ Üniversitesi, 1997), 161; Gülşan Göcen, "Pozitif Psikoloji Düzleminde Psikolojik İyi Olma ve Dini Yönelim İlişkisi: Yetişkinler Üzerine

şüphe, karamsarlık ve tutarsızlık gibi hususların yerini denge ve düzene bırakması ve çocuklukta atılan temellerin daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Yetişkinlik dönemi, kendi ve toplumun zaafalarını ve eksikliklerini kabul etme, bunların telafisi için Allah'a samimi bir yöneliş için elverişli bir safhadır. Çocukluk döneminden itibaren duanın mahiyetini anlayan yetişkin, kendi iç tutarlılığını sağlamakta, Allah ile irtibatını sağlam zemine ve kulluk bilince oturtabilmektedir.¹⁶¹ Ezcümle bir yetişkine her durum ve şartta dua etmesini tavsiye etmek yerinde olmakla birlikte bunun yetişkinde kulluk bilinci çerçevesinde karşılık bulması yetişkinlik öncesiyle rabitalıdır. İnsan hayatının son dönemlerini kapsayan yaşlılıkta ise insanlar, ölüme yaklaştıkları için öncesine ait pişmanlıklar hissetmektedirler. Bu durum, yaşlıların Allah'a sığınma ve dua etmeyi bir umut kaynağı olarak görmelerini sağlamaktadır. Doğal olarak yaşlılıkta dua etme oranı da artmaktadır.

354

OMÜİFD

3.3. Kulluk Bilinci ve İnsan Sağlığında Umud ve Motivasyon Kaynağı Olarak Duanın Makes Bulması

Dua esnasında insanın yaşadığı psikolojik süreçler oldukça karmaşık olmasına rağmen genel manada şu şekilde özetlenebilir: İnsan dua esnasında öncelikle tüm dikkatleri kendi üzerine çekmektedir. Yani Allah ile münasebet O'nun dışındaki tüm uyanları etkisiz kılacak bir yoğunlaşmayı gerektirmektedir. Böylece dua eden kişi benliğini kontrol altına alarak kendinde sukûneti gerçekleştirip zihin duruluğu sağlamaktadır. Bu durumda insan, kendi bütünlüğü içerisinde bizzat kendisiyle yüzleşmekte kendi kulluğunun farkına vararak kendinden çok daha güçlü bir Benlik (Allah) ile mahrem bir iletişime girmektedir. Artık insan, tam bir dikkat yoğunlaşmasıyla kendisini yaratıcıya teslim etmekte ve sonrasında

Bir Araştırma", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7/13 (2013), ss. 97-130; Feim Gashi, "Dua ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2016/2) ss. 1-29.

¹⁶¹ Mahmut Dünder, "Farklı Yaş Gruplarında Dua ve Din Eğitimi", 475-476.

istekte bulunma gücü devreye girmektedir.¹⁶² Bu bağlamda dua, insanın sevgi ve muhabbet hissiyle Allah'a yaklaşması ve O'ndan talepte bulunmasıdır. Hz. Peygamber'in dua örneklerinde de Allah sevgisi, Allah'ın kulunu sevmesi, Allah'a yaklaştıracak amel sevgisi, imân sevgisi¹⁶³ gibi bizzat sevginin istendiği dualar bulunmaktadır.¹⁶⁴ Sevginin yeşertebildiği umut insanın geleceğe dair hedeflerini gerçekleştirebilmesi için psikolojik güç kaynağı işlevini görmektedir. Umudu olan bireyler hedeflerine doğru ilerleyebilirken onu kaybedenler yaşamın anlamını da kaybetmektedirler. Dua ise mutlak umut anlamını taşımaktadır. Zira durum ne kadar vahim olursa olsun Allah her türlü imkânsızlığı imkâna çevirebilendir. Böylece dua ümitsizliğin panzeri olmaktadır. Ezcümle dua ile umutsuzluk arasında negatif bir korelasyon bulunmaktadır. Dua yükseldikçe umutsuzluk azalmakta, dua azaldıkça umutsuzluk yükselmektedir.

Duanın psikolojik etkileri ise sayılamayacak kadar çoktur. Zira dua bir çeşit konuşma eylemidir ve duanın psikolojik işleyiş mekanizmasında muhatap yaratıcı olmaktadır. Yaratıcı ile konuşmaya çalışan insan, kelime ve cümleleri bir anlam ifade edecek şekilde zamansal sıralamayla dile getirmektedir. Böylece bireyin duygu ve düşünceleri aydınlığa kavuşarak düzenlenmektedir.¹⁶⁵ Ayrıca dua insanın yalnız olmadığının göstergesidir. Bu, Kur'ân-ı Kerîm'de de vurgulanmakta, Mü'minlerin yalnız olmadığı ve dua ettiklerinde dualarına karşılık verileceği¹⁶⁶ hatırlatılmaktadır. Bu sebeple olsa gerek Kur'ân-ı Kerîm'deki birçok dua "Rabbenâ" ifadesiyle başlamakta ve her an Rabbinin kuluyla olduğu benimsetilmektedir.

¹⁶² Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 216; Mebrure Doğan, *Duanın Psikolojik ve Psikoterapik Etkileri* (Yüksek Lisans Tezi: Uludağ Üniversitesi, 1997), 13-15; H. Mehmet Soysaldı, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Dua* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996), 60.

¹⁶³ Bk. Tirmizî, "De'avât", 73, 74; "Menâkıb", 31; "Tefsîru'l-Kur'ân", 32; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 424.

¹⁶⁴ Geniş bilgi için bk. Mehmet Dilek, "Sevgi İnsanı Hz. Muhammed'in Dualarında Sevgi Talepleri", *I Kutlu Doğum Sempozyumu "Hz. Peygamber ve İnsan Sevgisi"* (Şanlıurfa: y.y. 2007), ss. 279-287.

¹⁶⁵ Selma Baş, "Manevi Danışmanlıkta Duanın Bir Destekleme Metodu Olarak Kullanımı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2017), 169-172.

¹⁶⁶ el-Bakara 2/186.

Duanın problemi çözmedeki yansıması ise şöyle olabilir: Kişi dua ederek problemi deyim yerindeyse Allah'a havale etmektedir. Bu da kişinin, problemi bir süre için bile olsa askıya alması, kendine mola vermesi anlamına gelebilir. Bu mola, aslında problemi başka bir biliş seviyesinde çözmek için bir fırsattır ve problem kuluçkaya yatmaktadır. Kuluçka sonrası çözüm de en sağlıklı çözümlerden birisi olacaktır. Ayrıca probleme dua ile ara verildiği için çözüm de dinî değerlere uygun yani en doğru çözüm olacaktır. Böylece kişi dua ile hem mevcut ikilemi çözmüş hem de doğru çözüme ulaşmaya teşvik edilmiştir.¹⁶⁷

Duanın çok yönlü psikolojik etkileri, hem teorik hem de tecrübî gözlemler seviyesinde açıklığa kavuşmuştur.¹⁶⁸ Duanın umut ve motivasyon kaynağı olması Mü'min'in kulluk bilincinde önemli bir yere sahiptir. Zira yaşam kalitesi düşük olan ve umudu olmayan bir bireyin iyi bir Mü'min olma durumu da bulunmamaktadır. Umudun olmaması, psikoloji başta olmak üzere ilgili alanlarda yapılan araştırmaların verilerine göre oldukça ciddi psikiyatrik bozukluklara sebebiyet vermektedir. Ruhsal rahatsızlıkları bulunan ve çaresiz kalanları tedavi etmek amacıyla ortaya çıkan psikoterapi disiplini, duanın gücü sebebiyle duayı çözüm ve tedavi için kullanmaktadır. Çünkü ilgili disiplin alanında yer alan hastalıkların temelinde korku, endişe, şüphe, kaygı, yalnızlık duyguları ve iç bunalım gibi bozukluklar bulunduğu ve bunların oluşturduğu gerilimli ruh halini ilaç tedavisiyle gidermenin zorluğundan ve dua yüksek bir sinerji sağladığından hem bu ruhsal bozukluklara kapılmamada hem de bunların şifasında önemli etkilere sahiptir.¹⁶⁹ Esasen ruhsal hastalıklar ruhsal ihtiyaçların ihmalinden kaynaklandığı için dua tedavide etkin olmakta-

¹⁶⁷ Levine, Murray, "Prayer as Coping: A Psychological Analysis", *Journal of Health Care Chaplaincy* 15/2 (2008), 80-98 (Selma Baş, "Manevi Danışmanlıkta Duanın Bir Destekleme Metodu Olarak Kullanımı"ndan naklen).

¹⁶⁸ Özellikle yüksek öğrenim öğrencileri arasında yapılan bir alan araştırmasında gençlerin %64,9'u duanın moral güçlerini artırdığını ve problemlerini çözmede yardımcı olduğunu, %20,8'i duanın kendilerini sıkıntı, stres ve kaygıdan kurtardığını, %8,6'sı da başarılı olmada duanın etkin rol oynadığını söylemişlerdir. Bk. Mustafa Koç, "Ruh Sağlığı İle Dini Başa Çıkma Metodu Olarak Dua ve İbadet Fenomeni Arasındaki İlişki Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım", *Ekev Akademi Dergisi* 24 (2005), 81.

¹⁶⁹ Mebrure Doğan, *Duanın Psikolojik ve Psikoterapik Etkileri*, 39.

dır.¹⁷⁰ Zira vücuda müdahil olan yabancı cisim ve mikroplar nasıl onda iltihap ve yaraya sebep oluyorsa, kişinin işlediği günahlarda onun ruhunda korkunç yaralar açabilmektedir.¹⁷¹ Dolayısıyla dua ve tevbe biyolojik rahatsızlıklara da şifa olabilmekte, hayatın imtihanlar sürecinde cesareti kırılan insan, manevî destek olarak duayla hayata dönük ümit ve cesaretini yeniden toplayıp yeniden ideallerine sarılabilmektedir.

Duanın sadece ruhsal hastalıkların tedavisinde etkin olduğunu söylemek de eksik bir tespit olur. Zira insan beden ve ruhtan müteşekkildir. İnsanın ruh dünyasında meydana gelen olaylar bedenini etkilediği gibi bedeninde vuku bulan durumlar da ruhî dünyasını etkilemektedir. Dolayısıyla dua her alanda olduğu gibi her hastalığın tedavisinde önemli bir yere sahiptir. Zaten psikosomatik tıp alanının da ilgilendiği gibi bazı bedenî hastalıkların kaynağı psikolojiktir. Güncel araştırmaların çoğu ağır kanser hastaları veya tedavi imkânı kalmamış hastaların üzerinde duanın etkisini tespit etmeye yoğunlaşmıştır.¹⁷² Yani tıbbın çaresiz kaldığı durumlarda duanın etkisi incelenmektedir. Bu durum, gereksiz bir inceleme olmamakla birlikte yetersizdir. Zira dua, tıbbın alternatifi değildir. Bilakis dua tıbbın yol arkadaşıdır ve iş ortağıdır. Hayatın her evresinde olduğu gibi hastalıklarla baş edebilmenin önemli güdüsü moral yüksekliğidir. Dua ile yaratana teslim ve tevekkül, bunu sağlayan en önemli değerlerdendir. Dolayısıyla hem ruhsal hem bedenlen oluşan bütün hastalıklarda dua en etken hususlardandır. Burada şuna dikkat çekmek gerekir ki dua sadece insanın hasta olduğu veya darda olduğu zamanlarda başvurduğu bir değer de değildir. Şayet böyle olursa bu, kulluk şuurunun oluşmadığının göstergesi olur.

¹⁷⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 232.

¹⁷¹ Fahrettin Akbulut, *İlim Gözüyle İslamiyet* (İzmir: Karınca Matbaası, 1981), 136.

¹⁷² Bk. Mevrure Doğan, *Duanın Psikolojik ve Psikoterapik Etkileri*, 94- 97; Sherman, Allen C. and Stephanie Simonton, "Religious Involvement Among Cancer Patients", *Faith and Health*, Ed. Thomas G. Plante and Allen C. Sherman, The Guilford Press, New York: 2001, 178-179.

Sonuç

Dua, insanın yaratıcısını tanıması, O'nun sonsuz kudretine inanması, kendisinin son derece aciz bir varlık olduğunun farkına varması, ihtiyaçlarının kendi emeğine ilaveten sadece Yüce Allah'ın dilemesiyle gerçekleşebileceğine inanması ve Yüce Allah'a iltica edebilmesidir. Bu bilinçle dua edebilen şahıs kulluk bilinci açısından bir yükseliş içerisindedir. Çünkü dua insanın yapabileceklerini yaptıktan sonra Yüce Allah'a tevekkül etmesi, olanlara şükür, olmayanlara sabredebilmesidir. Çünkü dua, insanın etrafındaki her şeyin farklı seviyelerde olsa bile aciz olduğunu fark etmesi ve yaratılmışların hepsinin muhtaç olduğu için çözüm olamayacağı, sadece bütün ihtiyaçları karşılayanın muhtaçlıklara çözüm olabileceğini anlama evresidir. Çünkü dua, Yüce Allah'a dayanmayla yalnızlık hislerinin yok olması ve kişinin kendisiyle ilgili gerçekleri keşfetmesine imkan tanıyacak şuur genişlemesini sağlamakta, zorluklarla mücadelede azmini arttırmakta, kişiyi ruhsal sukûna kavuşturmakta, kişinin ahlak ve karakterinin olgunlaşmasını temin etmekte ve mü'min bir şahsiyetin yapılına olanak sağlamaktadır.

358

OMÜİFD

İslâm, kendi kuralları ve emirleriyle insanlara bir şahsiyet kazandırmayı hedeflemektedir. Bu şahsiyetin oluşumunda çocukluk önemli bir yer tuttuğu için çocukluktan itibaren bireye dua etme kabiliyeti kazandırılmalıdır. Çocukluktan itibaren hayatın her aşamasında Yüce Allah'a sevgi ve ilticanın belirtisi olarak dua edilmesi gerektiği çocuğa öğretilmeli, çocuk bunu davranış ve alışkanlık haline getirebilmelidir. Ergenlikte ise dua, bilinçli olarak Yüce Allah'la bağlantı kurabilme yetisi haline gelebilmekte ve duanın kişisel ve nefsanî arzularla sınırlı olmadığı kavranabilmektedir. Yetişkinlik safhası ise ergenlikte yaşanan sorunların geride bırakılması ve çocukluktan başlayan alışkanlıkların bilinç eşliğinde davranışa dönüşmesidir. Bu da Allah'a tam bir kulluk bilinciyle yönelip şahsiyet inşa edebilme anlamını içermektedir.

Ezcümle dua kulluk bilincine hem ulaşmada hem de onu canlı tutmada oldukça aktiftir. Çünkü dua, insan hayatının her aşamasında zorunlu olarak devrededir. Duanın sadece bilinen anlamıyla çaresizlik

anında yapılması kabul edilemez. Zira insan her zaman gerçek manada çaresizdir ve her daim ihtiyaç içindedir. Dolayısıyla kulluk bilincine götüren ve kulluk bilincinden neşet eden dua, Mü'min için bir yaşam biçimidir. Bu haliyle dua, Yüce Allah'ı varlığı, birliği ve sıfatlarıyla doğru bilebilmenin bir yansımasıdır. Dua, elinden geleni yaptıktan sonra sonucu Yüce Allah'a bırakabilmek ve her şeyi kontrol etmeye çalışmanın insan için imkânsızlığını kavrayabilmektir. Dua, Yüce Allah'ın her duaya, dua sahibinin kendi istediği cihetten cevap verme zorunluluğu bulunmadığını, Yüce Allah'ın her türlü tasarrufu kendi elinde bulundurduğunu, duaların dönütünü merak etmeme ve duanın manevî etkisinden şüphe duymama yetisini kavrayabilmek ve duanın Yüce Allah'la bir pazarlık etme aracı olmadığını anlayabilmektir. Bu bilinç düzeyinde dua, insanı tam bir kulluğa ulaştırabilmekte ve o bilinci sağlam tutabilmektedir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-müfrehes*. Kahire: Dâru'l-hadîs, 1996.
- Akbulut, Fahrettin. *İlim Gözüyle İslamiyet*. İzmir: Karınca Matbaası, 1981.
- Aktaş, Mehmet Nurullah. "Kur'ânî Dualarda Model İnsanın Nitelikleri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/3 (2018): 563-584.
- Armaner, Neda. "Şahsiyet Terbiyesinde Dinî Kültürün Yeri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (1976).
- Baş, Selma. "Manevi Danışmanlıkta Duanın Bir Destekleme Metodu Olarak Kullanımı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2017): 161-198.
- Beydâvî, Nâsuriddîn Ebû Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Beyrût: Dâru'l-kutubî'l-ilmîyye, 2003.
- Bilgin, Beyza. *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Gün Yayıncılık, 2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Beyrût: Dâru'l-Erkâm, ts.
- Carrel, Alexis - Şeriatî, Ali. *Dua*. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1983.
- Cassidy, Shelia. "Dar Zamanda Dua". (Çev. Rifat Atay). *Harran Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/23 (2010).
- Cılacı, Osman. "Dua". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Dilek, Mehmet. "Sevgi İnsanı Hz. Muhammed'in Dualarında Sevgi Talepleri". *I Kutlu Doğum Sempozyumu "Hz. Peygamber ve İnsan Sevgisi"*. Şanlıurfa: y.y. 2007, ss. 279-287.
- Doğan, Mebrure. *Duanın Psikolojik ve Psikoterapik Etkileri*. Yüksek Lisans Tezi: Uludağ Üniversitesi, 1997.

- Doğan, Şahin. *Duanın Birey Eğitimindeki Rolü*. Yüksek Lisans Tezi: Selçuk Üniversitesi, 2003.
- Dündar, Mahmut. "Farklı Yaş Gruplarında Dua ve Din Eğitimi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/20 (2018/2): 455-480.
- Düzenli, Yaşar. *Üslub ve Semantik Açısından Kur'an ve Şefaat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2006.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşas b. İshâk. *es-Sünen*. Beyrût: Dâru'l-kutubî'l-ilmîyye, 1971.
- Ertuğrul, Resul. "Kur'an'da Fiilî Dua". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 4/4 (2015).
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitabu'l-'ayn*. Beyrût: Müessesel-'alemî li'l-matbûat, 1988.
- Gashi, Feim. "Dua ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2016/2): 1-29.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü'l-hidâye ve ihyâ*. Kâhire: Mektebetü't-tevfikiyye, 2004.
- Göcen, Güllüshan. "Pozitif Psikoloji Düzleminde Psikolojik İyi Olma ve Dini Yönelim İlişkisi: Yetişkinler Üzerine Bir Araştırma". *Toplum Bilimleri Dergisi* 7/13 (2013): 97-130.
- Güney, Derya. *Mümin Şahsiyetin İnşası Bağlamında Kur'an'da Dua*. Yüksek Lisans Tezi: İstanbul Üniversitesi, 2018.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm. *Şe'ni'd-du'â*. Kahire: y.y., 1992.
- Hayta, Akif. "İlahiyat Öğrencilerinde İbadet ve Ruh Sağlığı". *U. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000): 487-505.
- İbn Allan, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *el-Fütuhâtü'r-Rabbâniye*. y.y.: Mektebetü'l-İslâmiyye, t.y.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. y.y.: Matbaatu Mustafâ el-bâbî el- Halebî, 1979.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fet-hu'l-bârî şerhu sahîhi'l-Buhârî*. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1987.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Müsned*. Beyrût: 'Alemu'l-kutub, 1998.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Kitâbu 'uyûni'l-ahbâr*. Beyrût: Dâru'l-kutubî'l-ilmîyye, t.y.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, t.y.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâil. *el-Muhassas*. Beyrût: Mektebetü't-ticârî, t.y.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Nüz-hetu'l-a'yûn*. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1987.
- İbnü'l-Cevzî. *Zâdu'l-meşîr fî ilmi't-tefsîr*. Beyrût: Mektebu'l-İslâmî, 1987.

- Jelsild, Arthur T. *Çocuk Psiskolojisi*. (Çev. Gülseren Günçe). Ankara: A. Ü. Eğitim Fakültesi Yayınları, 1979.
- Kara, Mustafa. "Kur'ân-ı Kerîm'in Tesettüre Bakışı". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/23 (2019).
- Karacoşkun, M. Doğan. "Okul Öncesi Dönem Çocuklarında Dua". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2005): 101-124.
- Kayıklık, Hasan. "Kur'ândaki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2001): 135-160.
- Kayıklık, Hayati. *Orta yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*. Adana: Baki Kitabevi, 2003.
- Koç, Mustafa. "Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Psikolojisi Üzerine Teorik Bir Yaklaşım". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2003): 373-397.
- Konuk, Yurdağül. *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Zeynulislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *er-Risâle*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1981.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Zeynulislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifu'l-işârât*. Beyrût: Dâru'l-kutubî'l-ilmîyye, 2000.
- Küçük, Emine. *Ergenlerin Duasına Psikolojik Yaklaşım (Edirne/ Keşan Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi: Erciyes Üniversitesi, 2010.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed. *Âdâbu's-şer'îyye*. Kâhire: Müessesetu Kurtuba, t.y.
- Malakçı, Fatih. *Dua Eğitimi ve Öğretimi*. Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi, 2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü ehli's-sunne*. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 2004.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. (Çev. Komisyon). İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Murray, Levine. "Prayer as Coping: A Psychological Analysis". *Journal of Health Care Chaplaincy* 15/2 (2008).
- Müslim, Ebul-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrût: Dâru'l-kutubî'l-ilmîyye, 1992.
- Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Hâkim. *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*. Halep: Mektebe matbaatü'l-İslâmiyye, t.y.
- Oral, Murat. "Kur'ân'a Göre Dua ve Duanın Âdâbı: Fâtîha Sûresi Örneği". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/38 (2017): 161-186.
- Özcan, Elif. *Sosyal Bütünleşme ve Dua*. Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi, 2019.
- Öztürk, Mahmut. "Hz. İbrâhim'in (a.s.) Dualarının İnsanın Temel İhtiyaçları Bağlamında Değerlendirilmesi". *Uluslararası Hz. İbrahim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. İstanbul: Nida Akademi, 2019, ss. 65-78.

- Parladır, Selahattin. "Dua". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Râgıb el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 2011.
- Sâbûnî, Muhammed Alî. *Safoetü't-tefâsîr*. Beyrût: Dâru'l-fikr, 2001.
- Sedat, Kula - Çakar, Bekir. "Maslow İhtiyaçlar Hiyerarşisi Bağlamında Toplumda Bireylerin Güvenlik Algısı ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki". *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* 6/12 (2015).
- Selçuk, Mualla. *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*. Ankara: TDV Yayınları, 1990.
- Seyhan, Beyazıt Yaşar. "Dua Tutumu ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2013): 157-183.
- Soylu, Ali. "Kur'ân'da Hz. İbrâhîm'in Dualarındaki Evrensel Prensipler". *Uluslararası Hz. İbrâhîm (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu*. İstanbul: Nida Akademi, 2019.
- Soysaldı, H. Mehmet. *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Dua*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996.
- Süleyman, Muhammed Süheyb. *Âyetlerde Dua Üslubu*. Yüksek Lisans Tezi: Atatürk Üniversitesi, 2017.
- Şahinler, Necmettin. *Kur'ân'da Peygamber Duaları*. İstanbul: Beyan Yayınları, t.y.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-fikr, 1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-sahîh*. y.y.: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, t.y.
- Tokpınar, Mirza. "Buhârî'nin Sahîh'inde Kavram Olarak Dua ve İman İlişkisi Üzerine". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 11/1 (2013): 7-25.
- Turan, Esra. *Kur'ân-ı Kerîm'de Peygamber Dualarının İçeriği ve Boyutları*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Turgut, Ayşegül. *İlk Yetişkinlerde Dua Tutumları-Psikolojik İyi Olma İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2017.
- Ünal, Nurten. *Dini İnanç, İbadet ve Duanın Umutsuzlukla İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi: Uludağ Üniversitesi, 1997.
- Yavuz, Kerim. *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. Ankara: DİB Yayınları, 1983.
- Yılmaz, Ali. "Kur'ân'daki Peygamber Dualarının Psiko-sosyal Analizi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (2011): 51-80.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki şivâmi-zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2003.

